

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2005

ΥΠΟΔΟΧΗ

ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΥΠΟ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΝΤΟΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

Ἡ εἴσοδος νέων μελῶν στήν Ἀκαδημία ἀποτελεῖ πάντα αἰτία εὐχαρίστησης, μάλιστα γιά τοὺς Ἀκαδημαϊκοὺς, οἱ ὁποῖοι ὑποδέχονται ἐκείνους πού ἐξασφαλίζουν τὴ συνέχεια καὶ τὴ ζωτικότητα τοῦ Ἰδρύματός μας.

Αὐτὴ τὴν εὐχαρίστηση αἰσθάνομαι ἀπόψε πού προσφωνῶ τὸν νέο Ἀκαδημαϊκὸ κ. Κωνσταντῖνο Σβολόπουλο, ὁ ὁποῖος κατέχει τὴν ἔδρα τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς Νεωτέρους Χρόνους. Τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐκείνου, τοῦ ὁποῖου ἡ πορεία ἐπὶ χιλιετίες κατέληξε στὴ δημιουργία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μὲ τὴν ἐνιαία ἐθνικὴ συνείδηση.

Ἡ εἴσοδός σας, κύριε συνάδελφε, δημιουργεῖ νέους ὁρίζοντες στήν Ἀκαδημία. Μὲ τίς ἐπιστημονικὲς σας ἀσχολίες καὶ ἐπιτεύξεις φέρνετε ἐδῶ μέσα νέα ὄλη μελετῶν καὶ συζητήσεων.

Τὰ ἐνδιαφέροντά σας ξεκινοῦν ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ. Ὁ πόλεμος τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἡ Μεγάλῃ Ἐκκλησία, ὁ φιλελληνισμὸς, ὁ Ρήγας Φεραῖος, ὁ Καποδίστριας καὶ ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία ἀποτελοῦν θέματα πού σας ἀπασχόλησαν.

Ἀλλὰ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία τῶν χρόνων τῆς δουλείας τὴ βλέπετε νὰ συνεχίζεται ἀπὸ τὴν ἐλευθερωμένη Ἑλλάδα τοῦ Καποδίστρια, τοῦ Τρικούπη καὶ τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου. Γι' αὐτὸ καὶ μέσα στίς μελέτες σας περιλαμβάνονται σημαντικὰ σας κείμενα, πού ἀφοροῦν τὴν ἔνωση τῆς Ἑπτανήσου, τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας καὶ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον Πόλεμο. Ἀλλὰ οὔτε καὶ αὐτὸς

ὁ πόλεμος εἶναι τὸ τέρμα τῶν ἀναζητήσεών σας, οἱ ὁποῖες φθάνουν ὡς τις μέρες μας καὶ ἔως γεγονότα καὶ πολιτικὲς διεθνεῖς μεταβολές, τῶν ὁποίων ἡ ἐπήρεια καὶ οἱ συνέπειες εἶναι αἰσθητὲς κυρίως σήμερα.

Κύριε συνάδελφε,

Διερμηνεύω τὰ αἰσθήματα ὅλων τῶν μελῶν τῆς Ἀκαδημίας, τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου καὶ τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, λέγοντας ὅτι ἡ ἐκλογή σας πλουτίζει τὴν Ἀκαδημία, ἡ ὁποία προσβλέποντας στὸ ἔως τώρα ἔργο σας εὐχεται τὴν ἀνάμεσά μας ἀπρόσκοπτη συνέχισή του.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΓΠΟ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΕΤΡΑΚΟΥ

Εὐχαριστῶ τὴ Σύγκλητο γιὰ τὴν ἀνάθεση τῆς παρουσίας τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Κωνσταντίνου Σβολοπούλου. Εἶναι καθηκόν, τοῦ ὁποίου ἡ ἐκπλήρωση μ' εὐχαριστεῖ καὶ μὲ τιμᾶ. Ἀναλογίζομαι ὅμως ὅτι, ἂν ἡ Ἀκαδημία δὲν εἶχε καθυστερήσει τόσο πολὺ στὴν ἴδρυση τῆς ἑδρας τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας –χρειάστηκαν 77 χρόνια γιὰ νὰ γίνεῖ–, ἂν δὲν εἶχε καθυστερήσει ἡ ἴδρυση τῆς ἑδρας, τότε τὸν πρῶτο Ἀκαδημαϊκὸ ἱστορικὸ τῆς Νεώτερης Ἑλλάδος θὰ εἶχαν παρουσιάσει πρόσωπα ποὺ ἔλαμψαν σὲ τούτη τὴν αἴθουσα, ὁ Κωνσταντῖνος Ἄμαντος, ὁ Σωκράτης Κουγέας, ὁ Νίκος Βέης, ὁ Διονύσιος Κόκκινος, ὁ Διονύσιος Ζακυθηνός, ὁ Μανούσος Μανούσακας. Ἡ ἀνάμνηση τῶν προσώπων αὐτῶν ποὺ πρόλαβα νὰ γνωρίσω –ὁ Διονύσιος Ζακυθηνός ἦταν καθηγητῆς μου–, ἡ ἀνάμνησή τους μὲ βαραίνει. Παραβιάζω χώρους ποὺ δὲν μοῦ ἀνήκουν, μοῦ εἶναι ὅμως προσφιλεῖς. Γιατί, ὅσο καὶ ἂν ἀγαπῶ τοὺς Ἀρχαίους, λόγῳ τῆς ἐπιστήμης ποὺ ὑπηρετῶ, ἡ Νεώτερη Ἑλλάδα εἶναι ἡ μόνιμη ἀγάπη, αὐτὴ ποὺ στὴν ἀνάπτυξή της, τὴν προκοπή της, καὶ ἀκόμη στὰ ἀτυχήματά της, συμβάλαμε κι ἐμεῖς, κι ἐγώ.

Ὁ νέος Ἀκαδημαϊκὸς θεραπεύει τὴν περίοδο τῆς ζωντανῆς ἱστορίας μας. Ἐκεῖνης ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Βυζαντίου καὶ ἀδιάκοπα συνεχίζεται ὡς σήμερα. Γιατί ἡ Νεώτερη Ἑλλάδα εἶναι χιλιόχρονη. Στὰ χρόνια τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ '21, ἦρθε ἡ στιγμή νὰ ἐπιβεβαιώσῃ καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἐνότητά της.

Ὁ Κωνσταντῖνος Σβολόπουλος ἀνήκει στοὺς νέους ἱστορικούς. Ἐννοῶ ὅτι ἔχει μελετήσει καὶ ἔχει ἐπωφελῆθῃ ἀπὸ τις νέες τάσεις, τις θεωρίες, τις σχο-

λές και τους τρόπους της σύγχρονης, κυρίως ευρωπαϊκής, ιστοριογραφίας. Οί σπουδές του στην Ελλάδα, με διδάσκαλο τον Διονύσιο Ζακυνθινό και κατόπιν στη Γαλλία με καθηγητή, μεταξύ άλλων, τον Fernand Braudel, του έδωσαν την κατεύθυνση που χρειαζόταν για τη μελέτη της νεώτερης ιστορίας, δυσκολώτερης από την αρχαία ως προς την κριτική των πηγών και των στοιχείων που τη συνιστούν, και συνεπώς δυσκολώτερης στη σύνδεση. Γιατί η αφθονία των πρωτογενών πηγών είναι και μία αδυναμία, που δεν απειλεί τον ιστορικό της αρχαιότητας. Σ' εκείνον, ο κίνδυνος προέρχεται από τη φαντασία και την υπερβολική τόλμη του, όταν προσπαθεί να γεφυρώσει τα κενά στις πηγές του. Ο ιστορικός των νεώτερων εποχών αγωνίζεται να τιθασεύσει τον πλούτο των πηγών, χωρίς αυτό να τον εμποδίζει να ανυπομονεί, διότι υπάρχουν σημαντικά στοιχεία που του είναι απρόσιτα.

Μέσα σ' αυτές τις δεσμεύσεις και σ' αυτά τα πλεονεκτήματα κινείται ο νεοελληνιστής ιστορικός της Ακαδημίας. Γεννημένος στην Αθήνα, στα χρόνια του μεσοπολέμου, έχει στις αναμνήσεις του τον πόλεμο του '40 και όσα ακολούθησαν. Πατέρας του ήταν ο Δημήτριος Σβολόπουλος, διευθυντής του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας, δημοσιογράφος και εκδότης έφημερίδων. Μνημονεύω μόνο τη Νίκη, που εκδόθηκε από τον Νοέμβριο του '40 έως την είσοδο των Γερμανών στην Ελλάδα. Όλοι οι συνηλικιώτες μου θυμούνται τις καθημερινές έκπομπές του Δημητρίου Σβολοπούλου για τη Βόρειο Ήπειρο και, ακόμη περισσότερο, θυμούνται την τελευταία έκπομπή του ελεύθερου ελληνικού ραδιοφώνου στις 27 Απριλίου του 1941. Είναι τα λόγια που ακούγονται συχνά στη μεγάλη επέτειο του Οκτωβρίου να λέγονται με τη βροντερή φωνή του εκφωνητή. Ακόμη, ο πατέρας του νέου Ακαδημαϊκού είναι ο συγγραφέας του πρώτου έργου για τον πόλεμο του '40 - '41. Είναι δύο τόμοι, ο πρώτος *Η Ιταλική εισβολή*, τυπωμένος τον Απρίλιο του 1941 και φυλαγμένος έως την Απελευθέρωση, και ο δεύτερος *Η Γερμανική εισβολή*, τυπωμένος το 1945.

Όμοιες πνευματικές καταβολές έχει ο νέος Ακαδημαϊκός και από τη μεριά της μητέρας του. Παππούς του ήταν ο Γεώργιος Σκαλιέρης, επίλεκτο μέλος της κοινωνίας της προκεμαλικής Κωνσταντινουπόλεως, συγγραφέας περισπούδαστου βιβλίου με τίτλο *Τα Δίκαια των Έθνοτήτων εν Τουρκία: 1453-1921*, και προπάππος του ο Κλεάνδης Σκαλιέρης, φίλος του Σουλτάνου Μουράτ του Ε', τον οποίο μάλιστα έμυησε στον τεκτονισμό.

Οί σπουδές που έκαμε ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος είναι εκείνες που θα

ἐπιδυμούσε κάθε νέος ιστορικός. *Ιστορία και ἀρχαιολογία* στὴν Ἑλλάδα, *ιστορία και πολιτικὲς ἐπιστῆμες* στὸ Στρασβούργο και στὸ Παρίσι.

Διδάκτωρ ἔγινε στὴν Ἀθήνα τὸ 1974, μετὰ τὴ διατριβὴ *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος και ἡ πολιτικὴ κρίσις εἰς τὴν αὐτόνομον Κρήτην*. Ἡ ἐνασχόλησή του μετὰ τὴν ταξινόμηση τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, τὴν ὁποία εἶχε κάμει στὸ διάστημα 1962-1965, μετὰ ὑπόδειξιν τοῦ Διονυσίου Ζακυνθίου, ὑπῆρξε ἡ προπαιδεία και ἡ εἰσαγωγὴ του στὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὸν Κρητικὸ πολιτικόν. Ταυτόχρονα, τὸν ἐξοικείωσαν μετὰ τὴ μέθοδο και τὴ χρῆσιν τῶν ἀρχείων, κύρια πηγὴ ὅσων ἀσχολοῦνται μετὰ τὴν ιστοριογραφίαν τῶν νεώτερων χρόνων.

Μετὰ τὸ τέλος τῶν σπουδῶν του στὸ Ἐξωτερικόν, ὑπῆρέτησε κατὰ τὸ διάστημα 1974-76 στὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν και ἀκολούθως διορίστηκε Διευθυντὴς τοῦ Ἰνστιτούτου Δημοσίας Διοικήσεως στὴν Πάντειον. Τὸ 1978 ἐξελέγη ὑφῆγηγὴς τῆς Σχολῆς Νομικῶν και Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν στὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Βλέπουμε ὅτι τὰ ἐνδιαφέροντά του εἶναι ἔντονα πολιτικά, μετὰ τὴν εὐρύτατην και ἐπιστημονικὴν ἔννοιαν τοῦ ὅρου. Τὸ 1981, ἔγινε Διευθυντὴς τοῦ Ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου στὴ Θεσσαλονίκη, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἀπεχώρησε ὅταν ἐξελέγη, τὸ 1990, καθηγητὴς τῆς Νεώτερης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Στὰ ἐννιά χρόνια θητείας του στὸ Ἰδρυμα τῆς Θεσσαλονίκης, ἔδωσε νέα πνοὴ σ' αὐτὸ μετὰ τὴς πολλὰς δημοσιεύσεις ποὺ ἔγιναν, τὴν ἔκδοσιν δύο ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν, και τὴν ἀνέγερσιν τοῦ μεγάρου τοῦ Ἰδρύματος στὴ Νέα Παραλία Θεσσαλονίκης. Δίκαια λοιπὸν τιμήθηκε μετὰ τὸν τίτλον τοῦ Ἐπιτίμου Διευθυντοῦ του.

Ἀντίστοιχο ἔργον μετὰ τῆς Θεσσαλονίκης ἀρχισε νὰ ἐπιτελεῖ στὴν Ἀθήναν ἀπὸ τὸ 1990, ἀπὸ τὴ θέσιν τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Ἰδρύματος «Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς» τοῦ ὁποίου, μαζί με τοὺς δύο ἐδῶ ἀειμνήστους διδασκάλους, τὸν Κωνσταντῖνον Τσάτσο και τὸν Κωνσταντῖνον Τρυπάνη, ὑπῆρξε συνιδρυτὴς. Ὁ Κωνσταντῖνος Τσάτσος στὴ «Λογοδοσίαν μιᾶς ζωῆς» (σ. 463), ἀποδίδει τὴν πατρότητα τῆς πρότασης ἰδρύσεως τοῦ Ἰδρύματος στὸν Κωνσταντῖνον Σβολόπουλον. Πέραν τοῦ γενικώτερου ἔργου τοῦ Ἰδρύματος, συγκέντρωσιν ἀρχείων, ὀργάνωσιν ἡμερίδων και συμποσίων, ἰδρύσιν πανεπιστημιακῆς ἑδρας μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Κ. Καραμανλῆ στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες, μέγα ἔργον τοῦ νέου Ἀκαδημαϊκοῦ εἶναι ἡ ἔκδοσιν, ἀπὸ τὸ 1992 ἕως τὸ 1997, τῶν 12 τόμων μετὰ τίτλον *Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς: Ἀρχεῖον, γεγονότα και κείμενα*.

Μνημόνευσα πριν από λίγο τή διδακτορική διατριβή του Κωνσταντίνου Σβολόπουλου για τον Έλευθερίο Βενιζέλο, που εκδόθηκε το 1974. Οί δύο επόμενες μεγάλες μελέτες του, του 1974 και του 1977, *Τò Βαλκανικόν Σύμφωνον καί ή έλληνική έξωτερική πολιτική 1928-1934*, καί *Η έλληνική έξωτερική πολιτική μετά τήν συνθήκην τής Λωζάννης. Η κρίσιμος καμπή, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1928*, μάς προχωρούν κατά τρεις δεκαετίες στον είκοστό αιώνα στα κρίσιμα χρόνια του μεσοπολέμου, έως περίπου τον θάνατο του Έλευθερίου Βενιζέλου. Ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος αξιοποίησε τά χρόνια τής θητείας του στην κατάρταξη του αρχείου Βενιζέλου καί μάς έδωσε, εκτός από τά τρία αυτοτελή έργα που μνημόνευσα, ακόμη τρεις δεκάδες άρθρα καί μελετήματα για πρόσωπα καί γεγονότα τής εποχής του Βενιζέλου.

Η εποχή του μεγάλου αυτού πολιτικού, ήταν ή αρχή των έρευνών του που επεκτάθηκαν καί σε άλλες περιόδους. Ο ίδιος έχει καθορίσει τους κύκλους των επιστημονικών ενδιαφερόντων του. Κατά χρονολογική τάξη, πρώτος είναι εκείνος που έχει ως θέμα του τον Έλληνισμό υπό τήν Οθωμανικήν κυριαρχίαν. Πρώτο δημοσίευμα στον κύκλο αυτό, του 1973, είναι ή μελέτη *Ο έλληνικός έμπορικός στόλος κατά τας παραμονάς του άγώνος τής Ανεξαρτησίας, καί ακολουθεί ή έκδοση ενός «Mémoire sur l' état physique et politique...» των νησιών Ύδρας, Σπετσών, Πόρου καί Ψαρών κατά τò έτος 1808, έργο του Γάλλου διπλωμάτη Auguste de Jassaud, ως καί μελέτες για τò Οίκουμενικό Πατριαρχείο, τήν Κωνσταντινούπολη, τόν φιλελληνισμό, τόν Καποδίστρια.*

Όπως συνέβη με όλους σχεδόν τους ιστορικούς τής Νεώτερης Ελλάδος, ο Ρήγας Βελεστινλής υπήρξε θέμα που απασχόλησε τόν Κωνσταντίνο Σβολόπουλο επιστημονικά καί, σε λίγο, δά διαπιστώσουμε πόσο έντονα τόν έλκυει. Καί αυτό είναι φυσικό. Όσο καί αν τò νεοελληνικό έθνος ανάγει τήν αρχή τής δημιουργίας του στα χρόνια του Βυζαντίου, στον 11^ο καί τόν 12^ο αιώνα, ο Ρήγας αποτελεί τò τηλαυγές πρόσωπο που συμπυκνώνει τήν επιθυμία των Έλλήνων για έλευθερία. Είναι ή άποψη που μεγάλες μορφές του 19ου αι. υποστήριξαν. Ο Στέφανος Άθανασίου Κουμανούδης διακηρύσσει, τò 1878, ότι ή ιστορία του νέου έλληνικού έθνους αρχίζει από τόν Ρήγα καί τή Φιλική Έταιρεία. Αφιέρωσε λοιπόν ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος στον πρωτομάρτυρα περισσότερες μελέτες γιατί, κατά τò επίγραμμα του Φιλίππου Ιωάννου, σπέρματ' έλευθερίας ο Φεραϊός σπείρεν άοιδός· αλλά εκείνος, ο Ρήγας, χάθηκε τή νύχτα τής 24ης Ιουνίου του 1798 (ή τής 13ης Ιουνίου κατά τò τότε ήμερολόγιο), χάθηκε στραγγαλι-

σμένους στὸν πύργο τῆς Νεμπούζα στὸ Βελιγράδι, μαζί με ἄλλους ὀκτώ Ἑλληνες πατριῶτες, ὅλους νεώτατους, ἀπὸ 22 ἕως 31 χρόνων.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ '21 εἶναι ὁ ἐπόμενος κύκλος τῶν ἐπιστημονικῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ Κωνσταντίνου Σβολοπούλου. Ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης καὶ ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας, ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία, ἡ Ρωσία καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Ζήτημα, ἀποτελοῦν τὰ θέματα περισπούδαστων μελετῶν τοῦ νέου Ἀκαδημαϊκοῦ, ποὺ συνεχίζονται με μελέτες ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 19^ο καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20^{οῦ} αἰῶνα. Τὰ γεγονότα τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843, ἡ ἐνσωμάτωση τῆς Ἑπτανήσου, ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας, ὁ Χαρίλαος Τρικούπης καὶ ἡ ἐποχὴ του, ἡ ἐξωτερικὴ του πολιτικὴ, τὸ Μακεδονικόν. Ἀκόμη μιὰ πολὺ σημαντικὴ μελέτη του, Ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος καὶ ἡ χαρτογράφηση τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου ἀπὸ τὸν Χάϊνριχ Κίπερτ, δείχνει πόσο τὰ σημερινὰ μας προβλήματα με τοὺς γείτονες ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους πολλὰς δεκαετίες πρὶν.

Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος καὶ τὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς του ἀποτελοῦν πηγὴ μελετῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες μίλησα συνοπτικὰ προηγουμένως. Ἡ συνέχεια βρίσκεται στὸν ἐπόμενον κύκλο, ποὺ ἀφορᾷ τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιον πόλεμο. Τὸ πρῶτο σχετικὸ βιβλίον τοῦ Κωνσταντίνου Σβολοπούλου χρονολογεῖται στὸ 1980, καὶ εἶναι *Τὰ Ἑλληνικὰ διπλωματικὰ Ἐγγράφα 1940-41*, καὶ ἀκολουθοῦν *Τὸ ζήτημα τῶν Δωδεκανήσων 1939-1945* καὶ *Ἡ Γερμανικὴ εἰσβολὴ στὰ Βαλκάνια καὶ ἡ ἐπίδρασή της στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Σχεδίου Μπαρμπάροσσα*. Ὑπάρχει ἀκόμη ἓνα πρόσφατο βιβλίον τοῦ συναδέλφου ιστορικοῦ, ποὺ ἔχει ἐκδοθεῖ τὸ 2002, ἓνα βιβλίον γιὰ τὸ Χαϊδάρι τῆς Κατοχῆς. Θὰ μιλήσω γι' αὐτὸ στὸ τέλος τοῦ λόγου μου. Τὰ ἔργα τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ ποὺ σὰς παρουσιάζω εἶναι πολλὰ. Ἀπὸ αὐτὰ μνημόνευσα, ἐντελῶς συνοπτικὰ, λίγα, ὡς στημόνι τοῦ λόγου μου. Ἀκούσατε τοὺς τίτλους ἐμβριθῶν μελετῶν, καὶ μνημόνευσα μονογραφίες σημαντικὲς γιὰ ἐπὶ μέρους ζητήματα. Ἐνα δίτομο συνθετικὸ ἔργο, τοῦ ὁποῖου ἐκδόθηκαν ὁ πρῶτος τόμος τὸ 1992 καὶ ὁ δεύτερος τὸ 2001, εἶναι *Ἡ Ἑλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ 1900-1945 καὶ 1945-1981*, δηλαδὴ σχεδὸν ἀπὸ τὸν πόλεμο τοῦ 1897 ἕως τὴν ὑπογραφή τῆς ἑνταξίης μας στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση. Οἱ δύο τόμοι εἶναι ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῶν γεγονότων ὀκτὼ δεκαετιῶν, κατὰ τὶς ὁποῖες, ὅπως λέγει ὁ συγγραφεὺς, ἡ Ἑλλὰς «βρισκόταν ἐξακολουθητικὰ κάτω ἀπὸ τὴν καθοριστικὴν ἐπίδραση ἐγγενῶν ἀδυναμιῶν, συνυφασμένων κυρίως μετὰ τὴν γεωπολιτικὴν θέσιν καὶ τὴν οικονομικὴν κατάστασιν τῆς χώρας». Ἐργα ὅπως αὐτὸ, βοηθοῦν τοὺς μελετητὲς στὴν ἐρμηνεία μεμονωμένων γεγονότων ὡς μέρος ἢ ὡς ἀποτέλεσμα ἀπώτερων συμβάντων· περισσότερο ὅμως, βοηθοῦν τὸν συντά-

κτη τους, ό όποϊος συντάσσει τό σκόρπιο ύλικό τής μελέτης του σέ αϋστηρά καθωρισμένα μεθοδολογικά όρια, πού τόν ύποχρεώνουν σέ συγκριτικές άποτιμήσεις και άξιολογήσεις.

Ό χρόνος τής παρουσίασης τών Άκαδημαϊκών έχει ύποχρεωτικά όρια, εΐναι λίγος, και αϋτόν, γιατί έτσι άπαιτεί τó τελετουργικό, τόν στερώ από τόν νέο Άκαδημαϊκό, τού όποϊού περιορίζω τήν έκταση τού λόγου του πού ακολουδει. Θα κλείσω λοιπόν τή δική μου όμιλία, αλλά θα μνημονεύσω τελευταίο, όπως εΐπα προηγουμένως, ένα πρόσφατο μικρό βιβλίό του. Έκδόθηκε τόν Δεκέμβριο τού 2002 και επιγράφεται *Χαϊδάρι, 8 Σεπτεμβρίου 1944. Η Αόρατη Στρατιά στο άπόσπασμα*. Εΐναι τó χρονικό τής εκτέλεσης στο δάσος τού Χαϊδαρίου 59 πατριωτών, και συγχρόνως, ή ιστορία μέρους τού έθνικου έργου τους. Ένα μήνα πριν από τήν Άπελευθέρωση, διαλέχτηκαν από τούς Γερμανούς για εκτέλεση, ανάμεσα στις χιλιάδες τών κρατουμένων, 59 πατριώτες. Και οί 59 άποτελούσαν μέλη τού ίδιου στοιχείου τής Άντίστασης. Η εκτέλεση αϋτή θυμίζει τή θανάτωση τού Ρήγα και τών όκτώ νέων συντρόφων του.

Ό Κωνσταντίνος Σβολόπουλος με τó έργο του αϋτό, βγάξει από τή λησμονιά μορφές ήρωικές και άγιες τής ιστορίας πού ζήσαμε. Ακολουδει τόν λόγο τού πρώτου δασκάλου τής επιστήμης του: ότι ό ιστορικός πρέπει νά εκθέτει τις έρευνές του «για νά μή ξεθωριάσει με τά χρόνια ό,τι έγινε από τούς άνθρώπους, μήτε έργα μεγάλα και θαυμαστά, νά σβήσουν άδοξα» (Ηροδ. Ι, προοίμιο).

ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΗΣ
 ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΒΕΛΕΣΤΙΝΛΗ

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Βαθειά με διακατέχει συγκίνηση κατά την ώρα αυτή της ύπατης διάκρισης με την οποία με αξίωσε η Ακαδημία Αθηνών. Εκφράζω την ευγνωμοσύνη μου προς τα διακεκριμένα μέλη που τη συγκροτούν και με συνέχει αξιωματικό αίσθημα ευθύνης, εκ του γεγονότος ότι καλούμαι να καταλάβω την έδρα της Ιστορίας του Νέου Έλληνισμού, επιστημονικό κλάδο που διακόνησαν κορυφαίες φυσιογνωμίες του πνευματικού βίου του έθνους.

Εύλαβικά σπρέφω, τη στιγμή αυτή, τη σκέψη στη μνήμη των γονέων μου. Προσθλέπω πάντοτε στις παρακαταθήκες ζωής που μου κληροδότησε η μητέρα μου. Υποκλίνομαι ενώπιον των διδασκάλων μου, αυτών που με έμυησαν στη γνώση και με έδίδαξαν να προσπίζω το επιστημονικό ήθος. Προς όσους, ακόμη, με έτίμησαν και με τιμούν με την εμπιστοσύνη και την αγάπη τους, παρέχω τη διαβεβαίωση ότι θα έμεινω απαρέγκλιτα στην επιτέλεση του έργου που προσπάθησα να αναγάγω σε «αίρεση βίου».

Δεν εύρισκω, τέλος, λόγους για να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς ύμεις, κύριε Πρόεδρε και κύριε Βασιλείε Πετράκο. Οί λόγοι σας μου περιποιούν ύψιστη τιμή.

Έχω επίγνωση του γεγονότος ότι η ζωή και το έργο του Ρήγα Βελεστινλή απασχόλησε κατά το παρελθόν διαπρεπείς επιστήμονες, εντός και εκτός της Ελλάδος. Τον όρθο δρόμο έταμε, στα τέλη του 19ου αιώνα, αναδιφώντας τις πρωτογενείς πηγές, ο Émile Legrand — μεταφραστής του έργου του ό Σπυρίδων Λάμπρος στην ίδια όδó βάδισε, τέσσαρες σχεδόν δεκαετίες αργότερα, ό Κωνσταντίνος Άμαντος, εκθέτοντας μάλιστα τα πρώτα πορίσματά του από αυτό το βήμα¹.

1. Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των σύν αυτό μαρτυρησάντων εκ των

Ακολούθησαν πολλοί και σημαντικοί με αυτοτελή μελετήματα, ο Άποστολος Δασκαλάκης, ο Νικόλαος Παναζόπουλος και, υπεράνω όλων, ο Λεάνδρος Βρανούσης². Ζωηρό υπήρξε το ενδιαφέρον και, ευρύτερα, στη νοτιοανατολική Ευρώπη: ένδεικτικό, το έργο του Ντούσαν Πάντελιτς και του Νέστ. Καμαριανού³. Το ενδιαφέρον για τη ζωή και το έργο του Θεσσαλού έννεργετη δέν έχει παύσει, έως τις ήμέρες μας, να έκδηλώνεται ζωηρό⁴.

Η συστηματική έρευνητική και συγγραφική αυτή προσπάθεια δέν άρκεσε έντούτοις, ώστε να φωτιστεί πλήρως κάθε πτυχή του βίου και τής δράσης του Ρήγα. Η διαδρομή του ιστορείται μέσω των έργων που κατέλιπε ή ύσων πρωτογενών μαρτυριών κατορθώθηκε να έπισημανθούν. Ένώ, πράγματι, ή συγγραφική παραγωγή του έχει κατά βάση περισωθεί, τὰ τεκμήρια για τόν βίο και τή δράση του, ίσχνά, έντοπίζονται στο φάκελο, κατά κύριο λόγο, που σχημάτισαν οί αυστριακές ανακριτικές αρχές, προκειμένου να εξιχνιάσουν τὰ έπαναστατικά σχέδιά του. Στα σχέδια αυτά δά έγκύψω σήμερα, θέτοντας τó έρώτημα αν ήταν δυνατό, ή όχι, να άποτελέσουν προτάσεις πρακτικής πολιτικής.

1. Ανεπίδεκτο άμφισβήτησης είναι τó γεγονός ότι ή πολιτική στόχευση του Βελεστινλή υπήρξε έπαναστατική, στη στρατηγική κατεύθυνση και στίς

έν Βιέννη αρχείων έξαχθέντα και δημοσιευθέντα υπό Αίμιλίου Λεγράνδ μετά μεταφράσεως έλληνικής υπό Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, Αθήνα, 1891· Κ. Αμάντου, *Ανέκδοτα έγγραφα περι Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα, 1930· βλ. του ίδιου Νέα έγγραφα περι του Ρήγα Βελεστινλή, *Πρακτικά τής Ακαδημίας Αθηνών* 2 (1927), σσ. 305-312.

2. Λ. Βρανούση, *Ρήγας*, (Βασική Βιβλιοθήκη άρ. 10), Αθήνα, 1953. Αρ. Das-calakis, *Rhigas Vélestinlis. La Révolution Française et les préludes de l'indépendance hellénique*, Παρίσι, 1937. Ν. Παναζόπουλου, *Μελετήματα για τόν Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα, (χ.ήμ.).

3. Νέστ. Καμαριανού, *Ρήγας Βελεστινλής*, εισ.-μετάφρ.-σχόλια Άδ. Καραθανάσης, Αθήνα, 1999. Ντ. Πάντελιτς, *Η έκτέλεση του Ρήγα*, έπιμ. Δ. Καραπερόπουλος, Αθήνα, 2000.

4. Πέρα από τις έπιμέρους συμβολές και τὰ αξιόλογα συλλογικά έργα και πρακτικά συμποσίων, βλ. πρόσφατα (2000), μετά τήν προγενέστερη από τόν Λ. Βρανούση, και τήν πεντάτομη έκδοση των «Απάντων» του Ρήγα από τήν Βουλή των Έλλήνων (είσ.-έπιμ.-σχόλια Π. Κιτρομηλίδη). Έπίσης, σημαντική συμβολή άποτελεί και ή έπανέκδοση των χαρτογραφικών εκδόσεων του Ρήγα, καθώς και των σημαντικών παλαιότερων έργων που αναφέρονται στη δράση του, από τήν Έπιστημονική Έταιρεία Μελέτης Φερών - Βελεστίνου - Ρήγα.

τακτικές παραμέτρους της. Ἀπέβλεπε στήν ὑποκατάσταση τοῦ καθεστώτος τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ἀπό ἄλλο, ριζικά διάφορο, καί, ἐπιπλέον, ἀσύμβατο μέ τίς ἀντιλήψεις ποῦ ἀσπάζονταν οἱ φορεῖς τῆς ἐξουσίας στό μέγιστο τμήμα τῆς Εὐρώπης. Ἡ μέθοδος γιά τήν προσπέλαση τῆς συγκεκριμένης ἐπιδιώξης ἀντέφασκε ἔκδηλα, καί αὐτή, μέ τοὺς ἐν ἰσχύι κανόνες στήν εὐρύτερη ἔκταση τῆς Γηραιᾶς ἡπείρου — κατεξοχὴν μέ τήν ἀρχή τῆς νομιμότητος. Στὴ στόχευσή του εἶχε ἀναφερθεῖ συγκεφαλαιωτικά καί τὸ πόρισμα τῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν τῆς Βιέννης: «[Ὁ Ρήγας] εἶχε συλλάβει μετ' ἄλλων Ἑλλήνων τὸ σχέδιον νὰ μεταβῆ εἰς τὴν χερσόνησον τοῦ Μωρέως πρὸς τοὺς αὐτόθι οἰκοῦντας Ἑλληνας στασιαστάς, τοὺς Μανιάτας, ἀπογόνους ὄντας τῶν ἀρχαίων Σπαρτιατῶν... νὰ κηρύξῃ ἀπανταχοῦ τὴν ἐλευθερίαν καί ἔπειτα, νὰ ἐλευθερώσῃ ὅλην τὴν χερσόνησον τοῦ Μωρέως διὰ τῆς βίας ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ..., ἤθελεν ἔπειτα νὰ εἰσβάλλῃ εἰς τὴν Ἡπειρον, νὰ ἐλευθερώσῃ καί ταύτην τὴν χώραν, νὰ συνενώσῃ τοὺς Μανιάτας μετὰ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων στασιαστῶν τῶν καλουμένων Κακοσουλιωτῶν καί νὰ προχωρήσῃ πρὸς Ἀνατολὰς καί ἔπειτα νὰ ἀπελευθερώσῃ τὰς τουρκικὰς ἐπαρχίας Μακεδονίαν, Ἀλβανίαν, τὴν κυρίως Ἑλλάδα, κατόπιν δὲ τὰς λοιπὰς διὰ γενικῆς ἀποστασίας, καί νὰ εἰσαγάγῃ ἀπανταχοῦ τὸ γαλλικὸν πολίτευμα»⁵.

Τὸ πολιτειακὸ ὄραμα τοῦ Ρήγα ἀντανάκλωσε μία ἔκδηλα ριζοσπαστικὴ ἀντίληψη. Προσέβλεπε σὲ κράτος ἐνιαῖο, ὄχι ὁμοσπονδιακὸ, ἐδραιωμένο στήν υἱοθέτηση τῆς δημοκρατικῆς ἀρχῆς κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καί τοῦ Ἐπαναστατικοῦ Συντάγματος τοῦ 1793⁶.

5. (Ἰπ. Ἐσωτερικῶν), «Βραχεῖα ἐκθεσις περὶ τῆς συλλήψεως Ἑλλήνων τινῶν κατηγορουμένων ἐπὶ οὐσιαστικαῖς σκευωρίαις, τῆς περὶ τούτου γενομένης ἀνακρίσεως αὐτῶν καί τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν εἰς τὴν ὀθωμανικὴν Πύλην», χ.ήμ., ἀπὸ Ἀνέκδοτα ἐγγράφα περὶ Ρήγα Βελεστινλή... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ, σ. 11· ἐπίσης, βλ. ἄπ., σ. 71 («περίληψις ἐκ τῶν πρακτικῶν τῆς διεξαχθείσης ἀνακρίσεως...», 24 Μαρτίου 1798).

6. Οἱ πολιτειακὲς προτάσεις τοῦ Ρήγα περιέχονται, κατὰ κύριο λόγο, στό ἔργο [Ρήγα τοῦ Φιλοπάτριδος], *Νέα Πολιτικὴ Διοίκησις τῶν κατοίκων τῆς Ρούμελης, τῆς Μ. Ἀσίας, τῶν Μεσογειῶν Νήσων καί τῆς Βλαχμοπογδανίας ὑπὲρ τῶν νόμων, Ἐλευθερία, Ἰσοτιμία, Ἀδελφότης καί τῆς Πατρίδος* [ἔκδοσις, βάσει χειρογράφου ἀντιγράφου, ἀπὸ τὸν Π. Χιῶτη, *Παρθενών*, ἔτος Α' (1871)], σσ. 507-512. Βλ. ἀναδημοσίευση, Λ. Ι. Βρανοῦσης, ἄπ., σσ. 369-388 (ἔπου καί περιλαμβάνεται ἡ ἐπαναστατικὴ προκήρυξις «Τὰ Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου» καί τὸ κυρίως Σύνταγμα). Σχετικὰ μέ τὸν βασικὸ χαρακτήρα τοῦ κράτους ὡς ἐνιαίου, βλ. κυρίως

Χριστιανοί και Τούρκοι, χωρίς πλέον διάκριση, θα συμβίωναν ως πολίτες της νεότευκτης επικράτειας. Ός γλώσσα «κοινή», όργανο επικοινωνίας και άγωγός στη διάδοση άγαθών πολιτιστικών, δεσπιζόταν ή έλληνική, χωρίς ή παράλληλη χρήση άλλης, ως μητρικής, να άποτελεί στοιχείο διάκρισης, ούτε αυτή, μεταξυ των πολιτών. Η προσωνομία της Δημοκρατίας, ως «έλληνικής», άνεπεμπε στο πολιτειακό ιδεώδες που πήγαζε από την άρχαία Ελλάδα. Ο λαός, «έλληνικός», εκ του όνόματος της «Έλληνικής Δημοκρατίας», θα άπαρτιζόταν από το σύνολο των υπηκόων της επικράτειας, του «έθνους» – με την έννοια που ίσχυε κατά τον 18ο αιώνα: «πληθυσμική όντότητα ή όποια κατοικεί σε όρισμένη εδαφική έκταση, περιχαρακωμένη από συγκεκριμένα όρια, και υπάγεται στην ίδια έξουσιαστική άρχή»⁷. Το υπό συγκρότηση κράτος προσριζόταν να συμπεριλάβει «διάφορα είς τον κόλπον του γένη»: «Έλληνες, Άλβανούς, Βλάχους, Άρμένηδες, Τούρκους». Ο όρος του «έθνους» δέν είχε, άκόμη, άποκτήσει το νέο, ύποστασιακό περιεχόμενο που έμελλε μεταγενέστερα να προσλάβει ως προέκταση του όγματος της λαϊκής κυριαρχίας⁸. Ο Βελεστινλής δέν ήταν, κατά συνέπεια, νοητό να άποβλέπει στη συγκρότηση κράτους «έθνικού» άλλ' ούτε και «ύπερεθνικού» ή «πολυεθνικού», καθ' ύπέρβαση ή καθ' επέκταση μιας άδόκιμης άκόμη όρολογίας. Αύθαίρετος, τέλος, είναι ό χαρακτηρισμός του κρατικού αυτού μορφώματος ως «βαλκανικού», έφόσον δέν προβλεπόταν να περιλάβει εδάφη της εύρωπαϊκής μόνο Τουρκίας ή ήταν ούδαμου έντοπιζόταν ή όνομασία Βαλκάνια, ως δηλωτική μιας άυτοδύναμης γεωπολιτικής όντότητας⁹.

Η πληθωρική συγγραφική και μεταφραστική δραστηριότητα του Ρήγα

το ιδιαιτέρως ένδιαφέρον άρθρο, A. r. M a n e s s i s, “L’activité et les projets politiques d’un patriote grec dans les Balkans vers la fin du XVIIIe siècle”, *Balkan Studies*, τόμ. 3 (1962), σσ. 83-118.

7. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des Sciences, des Arts et des métiers, par une société des gens de Lettres*, mis en ordre et publié par M. D i e r o t, Nouvelle édition, Genève MDCCLXXIX.

8. C. S v o l o p o u l o s, “Le concept de ‘Nation’ dans la pensée révolutionnaire de Rhigas Vélestinlis”, *Rhigas Vélestinlis (1757-1798). Intellectuel et combattant de la liberté* (Actes du colloque international), Paris (Unesco- Ed. Desmos), 2002, σσ. 33-39.

9. Εκτενώς, σί άπόψεις αυτές, K. Σ β ο λ ο π ο ύ λ ο υ, «Η πολιτική πρόταση του Ρήγα Βελεστινλή: μία επανεκτίμηση», *Τιμή στο Ρήγα Βελεστινλή - Hommage to Rhigas Vélestinlis*, Άθήνα (Έθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο), σσ. 87-110.

δὲν εἶχε ἀποτελέσει αὐτοσκοπὸ, ἀλλὰ μέσο γιὰ τὴν πνευματικὴ θωράκιση τοῦ ὑπόδουλου Γένους, γιὰ τὴν ἀνάδειξη, κατ' ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν «παροῦσαν θλιβεράν αὐτοῦ κατάστασιν», τοῦ ἐνδόξου παρελθόντος του κατὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ – πρόταση πρόδρομη! – κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους: «Σχολεῖον τῶν Ντελικάτων Ἑραστῶν» καὶ «Φυσικῆς Ἀπάνθισμα», 1790· «Ἡθικὸς Τρίπους» καί, ἀκόμη, «Νέος Ἀνάχαρσις», συμμετοχὴ στὴ μεταγλώτισση τοῦ ἔργου, 1797· κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος, «Χάρτα τῆς Ἑλλάδος, ἐν ἧ περιέχονται αἱ νῆσοι αὐτῆς καὶ μέρος τῶν εἰς τὴν Εὐρώπην καὶ Μικρὰν Ἀσίαν ἀποικιῶν αὐτῆς», «Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας», σχολιασμένη εἰκονογραφικὴ σύνδεση καί, ταυτόχρονα, ἡ «Νέα Πολιτικὴ Διοίκησις τῶν κατοικίων τῆς Ρούμελης, τῆς Μ. Ἀσίας, τῶν Μεσογειῶν Νήσων καὶ τῆς Βλαχομπογδανίας», τὸ ἐπαναστατικὸ τρίπτυχο, ὅπου ἐπισυναπτόταν καὶ ὁ Θούριος, «ὄρμητικὸς πατριωτικὸς ὕμνος». Ἦδη, οἱ ἀνακριτικὲς ἀρχὲς τῆς Βιέννης εἶχαν ἐπισημάνει τὴν πολιτικὴ διάσταση τοῦ χυμώδους αὐτοῦ ἐκδοτικοῦ ἔργου, χαρακτηρίζοντάς το ὡς ἐκδήλα ἀνατρεπτικῆ¹⁰.

Ἐπαναστατικὴ, πράγματι, πρόταση σὲ ἐποχὴ κυριαρχημένη ἀπὸ πνεῦμα, ἐπίσης, ἐπαναστατικὸ! Ὁ Jean Godechot ἐπέθεσε στὸ κλασικὸ ἔργο του τὸν τίτλο «Οἱ ἐπαναστάσεις, 1770-1799» καὶ δὲν εἶναι ἀσφαλῶς τυχαῖο ὅτι ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ρήγα στὸ ἱστορικὸ γίγνεσθαι συντελεῖται μετὰξὺ αὐτῶν ἀκριβῶς τῶν ἐτῶν... Σὲ συνάρτησιν μὲ τὴ βασικὴ αὐτῆ διαπίστωση, σειρά ἀπὸ καίρια ἐρωτήματα παραμένουν, ἕως σήμερα, ἀναπάντητα ἢ ἐκτρέφουν εἰκασίες ἔωλες καὶ ὑποθέσεις ἀνεπιβεβαίωτες: ποῦ ἐστιαζόταν ἡ δυναμικὴ τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος; Ποιὰ γεωγραφικὰ ὄρια θὰ ἐπικάλυπτε; Ἦταν οἱ στόχοι τοῦ ἐγχειρήματος ἐφικτοί; Ποιὰ μέσα προσφέρονταν γιὰ νὰ συμβάλουν στὴν εὐόδωσίν του; Ἀναμφίβολα, ἡ διατύπωση μιᾶς ἐγκυρης ἀπάντησης εἶναι πρωταρχικὰ συνυφασμένη μὲ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν πενιχρῶν πρωτογενῶν μαρτυριῶν ἀπαιτεῖ ὅμως καὶ τὴν περαιτέρω ἐμμονὴ στὴν ἐρμηνεία τῶν ἤδη διαδέσιμων, μὲ προϋπόθεση τὴν ὑπέρβαση ἐννοιῶν ἢ βιωμάτων μεταγενέστερων, ἀλλότριων πρὸς τὴν ἐποχὴ ποῦ ἔδρασε ὁ Βελεστινλῆς. Ἐπιχειρώντας, πρὶν ἀπὸ χρόνια, νὰ ἀπαντήσω στὰ ἐρωτήματα αὐτά, εἶχα ὑπογραμμίσαι τις δυσχέρειες τοῦ ἐγχειρήματος. Ἡ ἐπ' ἀνοδὸς μου στὸ ἴδιο θέμα ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἐπεσημίαναι ἕκτοτε στοιχεῖα ποῦ ἐπιτρέπουν τὴ διατύπωση νέων ὑποθέσεων. Μέσω αὐτῶν, αἴρονται οἱ τυχόν ἀντιφάσεις καὶ συναρμύζονται πληρέστερα οἱ ἰδέες καὶ ἡ δρᾶσι τοῦ Θεσσαλοῦ

10. Βλ. ἐκτενῶς, περαιτέρω, σ 142 κ.έ.

ἀγωνιστή με τή ροή τῶν ἐξελίξεων στὸν περιφερειακὸ χῶρο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ καὶ στὸν εὐρύτερο τῆς Εὐρώπης.

2. Μιὰ πρώτη ἀπάντηση συνέχεται με τὴν ἀποσαφήνιση, προκαταρκτικά, τοῦ ἰδεολογικοῦ του στίγματος – διάβημα εὐχερὲς ἂν δὲν συμπλακεῖ με προκαταλήψεις ἢ συσχετισμοὺς ἀνεπίκαιρους. Ἐμποτισμένος, ἐνωρίς, ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ διαφωτισμοῦ, ὁ Ρήγας εἶχε ἐνστερνιστεῖ με πάθος τὶς ἰδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Τὸ πολιτικὸ μῆνυμα ποὺ υἰοθέτησε καὶ ἐξέπεμψε συνοψιζόταν στὸ τρίπτυχο «ἐλευθερία, ἰσότητα, ἀδελφότητα». «Ὅρκον κατὰ τῆς τυραννίας» – ἐπέτασε ὁ Θούριος: «Σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση, καὶ Νότον καὶ Βοριᾶ», ἀπ' ἄκρου σ' ἄκρο τῆς ἀχανοῦς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, «ἀπὸ τὴν Μπόσνα ὡς τὴν Ἀραπιά», ἀπὸ τὸν Δούναβη καὶ τὴ Μαύρη Θάλασσα ἕως τὴν Αἴγυπτο καὶ ἀπὸ τὴν Μάλτα ἕως τὰ βάρη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, «νὰ τρέξωμεν μαζί, Βούλγαροι κι Ἀρβανῆτες, Ἀρμένιοι καὶ Ρωμιοί, ἀράπηδες καὶ ἄσπροι, με μιὰ κοινὴ ὁρμή, γιὰ τὴν ἐλευθερίαν, νὰ ζώσωμεν σπαδί». Ἦτοι, συστράτευση τῶν λαῶν ποὺ συνδέτουν τὸ μωσαϊκὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, συγκρότηση ἐνιαίας στρατιᾶς ἀπὸ ὅλους τοὺς «πατριώτες», ἐρήμην κάθε διαχωρισμοῦ σὲ βάση γεωγραφικὴ ἢ διάκρισης με ἀφετηρία ἐθνολογικὴ ἢ φρησκευτικὴ. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι, τότε ἀκριβῶς, μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ ποιητῆ Marie-Joseph Chénier, εἶχε ἀποδοθεῖ ὁ τίτλος τοῦ Γάλλου πολίτη – μέλους τοῦ κοινοῦ «Μεγάλου Ἐθνους» στοὺς διανοούμενους ποὺ «εἶχαν ὑπονομεύσει τὰ βάρη τῆς τυραννίας καὶ προλειάνει τὴν ὁδὸ πρὸς τὴν ἐλευθερία»¹¹. Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἐντάσσεται καὶ ὁ Ρήγας καὶ αὐτὴ ἡ ἔκστασή του ἐνώπιον τοῦ προγονικοῦ κλέους συνεχόταν με τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ κλασικὴ Ἑλλάδα συνιστᾶ πρότυπο δημοκρατικῆς πολιτείας¹².

Ἰπὸ αὐτὸ τὸ πρίσμα ἀντιμετώπισαν τὰ σχέδια τοῦ Βελεστινλῆ καί, στὴν ἀντίπερα ὄχθη, οἱ συντηρητικὲς ἀρχές τῆς Βιέννης – ἐπικεφαλῆς, ἐναγώνια ἐνημερος γιὰ τὴν πορεία τῶν ἀνακρίσεων ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, Φραγκίσκος Β'¹³!

11. Κατὰ τὴν ὁρολογία τοῦ J. B. Duroselle, *L'Europe: Histoire de ses peuples*, Paris, 1990, σσ. 309-312.

12. Βλ. σχετικὴ παρατήρηση βάσει τῶν πορισμάτων τῆς ἀνακριτικῆς ἀρχῆς: «Περὶληψις ἐκ τῶν πρακτικῶν τῆς διεξαγωγῆς ἀνακρίσεως...», ἀπὸ *Ἀνέκδοτα ἐγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ*, σσ. 85, 91.

13. Βλ. χαρακτηριστικὲς παρατηρήσεις τοῦ Κ. Αμάντου, *Ἀνέκδοτα ἐγγραφα...*, σσ. 11, 15, 25, 27, 35 κ.έ.

Ο Θεσσαλός δεσμώτης χαρακτηριζόταν ως «άνθρωπος πολύ κακῶν ἀρχῶν», «βεβαρημένος μὲ φιλελεύθερον πνεῦμα», «συνωμότης», «κακοποιός», «ἐγκληματίας» τὰ γραπτά του, «ἐπαναστατικώτατα», ὡς «ἐπικίνδυνα», ἀκόμη καὶ – ἐσφαλμένα – ὡς «ιακωβινικά» οἱ ιδέες του, «δηλητηριώδεις», «ρησικοπία σκοπὸν ἔχουσαι τὸν ἐξερεισμὸν τῶν πνευμάτων καὶ τὴν θέρμανσιν τῶν κεφαλῶν»¹⁴ - χαρακτηρισμοὶ ποὺ ἀναδεικνύουν τὸ ἀγεφύρωτο χάσμα ἀνάμεσα στοὺς ὑπέρμαχους τῆς «παλαιᾶς» καὶ στοὺς ὀπαδοὺς τῆς «νέας», δημοκρατικῆς Εὐρώπης. Πράγματι, ἡ ἀντίδραση τῶν Αὐστριακῶν ἰδυνόντων ἀπέναντι στὸ Ρήγγα δὲν ὑποδῆλωνε, κατὰ προτεραιότητα, τὴν ὁποιαδήποτε συγκατάβαση ἢ τὴν καιροσκοπικὴ διάθεση ἔναντι τῆς Πύλης. Ἔστω καὶ ἂν εἶχε, ὡς ἀπόρροια τῆς ἀνακρίσεως, καταδειχθεῖ ὅτι τὰ ἐπαναστατικὰ σχέδια «ἀπηυδύνοντο μόνον ἐναντίον τοῦ τουρκικοῦ κράτους», ὑπογραμμίζοταν ὅτι, καθεαυτά, τὰ δημοσιεύματά του στρέφονταν «γενικῶς ἐναντίον τῆς ἐξουσίας, ἢ ὁποῖα εἰκονίζεται ὡς τυραννικὴ ὑπὸ εἰδεχθῆ μορφῇ»¹⁵. Αὐτὸ ἦταν τὸ κρίσιμο διακύβευμα... «Ἐὰν τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας - γράφει ὁ Κόμης von Pergen, ὑπουργὸς τῆς Ἀστυνομίας - ἠθέληεν ἀναπτυχθῆ εἰς χώραν τινὰ καὶ ἠθέλεε δυνηθῆ νὰ ἀσκή ἀποτελεσματικὴν ἐπίδρασιν, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ πνεῦμα αὐτὸ θὰ μετεδίδοτο εἰς τὰς ἄλλας χώρας ὡς ἠλεκτρικὸς σπινθήρ...»¹⁶. Ἡ δραστηριότητα τοῦ ἀτίδασου Ἑλληνα εἶχε ἐπισημανθεῖ ἤδη στὸ Βουκουρέστι¹⁷, ὅταν εἶχε μόλις καταπνιγεῖ, ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Αὐστριακοὺς, ἡ ἐπαναστατικὴ κίνηση τοῦ ἀββᾶ Μαρτινόβιτς στὴ Βουδαπέστη¹⁸... Στὸ ἔδαφος τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἀψβούργων καὶ ἡ ἀπλή,

14. Ὑπ. Ἐξωτερικῶν πρὸς φόν Χέρμπερτ, 23 Δεκεμβρίου 1797, ἀπὸ *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα...*, ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ, σ.σ. 23-25 ἐπανειλημμένα, παρεμφερεῖς χαρακτηρισμοὶ ἐκ μέρους τῶν αὐστριακῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν, βλ. Κ. Ἀ μ ἄ ν τ ο υ, *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα...*, σ.σ. 9, 17, 19, 27, 29, 35, 87, 103, 113, 171.

15. Ley πρὸς Ὑπουργεῖον τῆς Ἀστυνομίας, 18 Ἀπριλίου 1798, ἀπὸ Κ. Ἀ μ ἄ ν τ ο υ, *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα...*, σ. 171.

16. Von Pergen πρὸς Α.Μ. [Ἀυτοκράτορα Φραγκίσκο Β'], 27 Ἀπριλίου 1798, ἀπὸ Κ. Ἀ μ ἄ ν τ ο υ, *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα...*, σ. 191 ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα καὶ σ.σ. 7, 27, 29, 41, 43, 171. Στὸ σκεπτικὸ αὐτό, ἐξ ἄλλου, θὰ βασιστεῖ καὶ ἡ τελικὴ καταδίκη τοῦ Ρήγγα καὶ τῶν συντρόφων του: ὀ.π., σ.σ. 187-189.

17. Ντ. Π ἄ ν τ ε λ ι τ ς, *Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγγα...*, σ.σ. 38 κ.έ., 105-106.

18. O. F ü v e s, "The Philike Hetairia of Rhigas and the Greeks of Pest", *Balkan Studies*, 12 (1971), σ.σ. 121-2· ἐπίσης, O. Katsiardi-Hering, "L'idée de la Révolution

πλέον, εκδήλωση φρονημάτων «δημοκρατικών» συνεπαγόταν τη σύλληψη και την αυστηρή καταδίκη των ἐνόχων^{19!} Ὡς «ἐγκληματίας» – κατ' ἀντιστοιχία μὲ τὸν Ρήγα – θὰ ἀντιμετωπιστεῖ καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης, ὅταν, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1821, καταφύγει στὸ αὐστριακὸ ἔδαφος: «ὁ τίτλος τοῦ ἐταιριστῆ – ἐπισημαινόταν τότε – φαίνεται εἰς τὴν διοικοῦσαν Εὐρώπην ἀποτροπαιότερος ἀπὸ τὸν τοῦ ληστοῦ καὶ φονέως»²⁰... Τὸ πεδίο τῆς ἀνελέητης ἀντιπαράθεσης μεταξὺ τῶν δύο μετώπων, τῆς ἀπολυταρχικῆς καὶ τῆς δημοκρατικῆς Εὐρώπης, ἐμελλε νὰ ὑπερβεῖ κάθε ἐσκαμμένο ὄριο. Ὁ βαρῶνος Rathkeal δὲν θὰ διστάσει νὰ ἐπικαλεστεῖ καὶ αὐτὴ τὴν ἀνάγκη τῆς «βοηθείας ἀλλήλων» – μεταξὺ τῆς αὐτοκρατορικῆς κυβέρνησης καὶ τῆς ὀθωμανικῆς Πύλης – «πρὸς καταστροφὴν τῶν κινδυνωδεδεσμένων σπερμάτων τῆς δημοκρατίας»^{21!}

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀνακύπτει εὐλόγα τὸ ἐπόμενο, καίριο ἐρώτημα: ἦταν, ἄραγε, δυνατὸ νὰ ἔχει ὁ ἐπαναστατικὸς σχεδιασμὸς τοῦ Βελεστινλῆ θετικὸ ἀντίκρουσμα στὴν πράξη; Ἀρκοῦσε, καθ'αυτὴ, ἡ ἐπιλογή του ὑπὲρ τοῦ μετώπου τῶν ριζοσπαστικῶν φιλελεύθερων δυνάμεων ὥστε νὰ εὐδοῦναι τὸ ἐπαναστατικὸ ἐγχείρημα; Ἀσφαλῶς, ὄχι. Μήπως ὅμως ὑπῆρχαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἢ στὸ διεθνὲς πεδίο ἐρείσματα ἱκανὰ νὰ τὸ στηρίξουν; Πιστεύω, ὅτι ὁ Ρήγας, ὄχι μόνον εἶχε ἐνστερνωθεῖ καὶ ἐκπέμψει τὰ νέα μηνύματα, ἀλλὰ καὶ ἔτεινε νὰ τὰ συναρμόσει μὲ ἀπτές πραγματικότητες στὸν ἄμεσο περιφερειακὸ καὶ τὸν εὐρύτερο εὐρωπαϊκὸ χῶρο, ἐντοπίζοντας, καὶ στὰ δύο αὐτὰ πεδία, δυνάμεις ἱκανὲς νὰ συμβάλουν στὴν ἐκπλήρωση τῶν ἐπιδιώξεών του.

— — —
dans l'horizon politique des Grecs de Hongrie", *La Révolution Française et l'Hellénisme Moderne*, Athènes, 1989 (Centre des Recherches Néohelleniques), σσ. 94-99. Γιὰ τὴ μεταγενέστερη, ἀπὸ τὶς αὐστριακὲς ἀρχές, συναψὴ τῆς κίνησης τοῦ Ρήγα μὲ αὐτὴν τοῦ Μαρτίνοβιτς, βλ. Κ. Ἀ μ ἄ ν τ ο υ, *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα...*, σσ. 11, 103-5.

19. Βλ. χαρακτηριστικὰ, von Pergen πρὸς Α.Μ. [Αὐτοκράτορα Φραγκίσκο Β'], 30 Δεκεμβρίου 1797· Ley πρὸς Ὑπουργεῖον Ἀστυνομίας, 18 Ἀπριλίου 1798, ἀπὸ Κ. Ἀ μ ἄ ν τ ο υ, *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα...*, σσ. 35, 163.

20. Βλ. Κ. Σ β ο λ ο π ο ὑ λ ο υ, «Ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης καὶ ἡ ἐξέγερση στὶς Παραδουναβίες Ἡγεμονίες. Μία ἐπανεκτίμηση», *Μνήμη Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη*, Θεσσαλονίκη, 1995, σσ. 69-74.

21. Ερ. Ράτκηλ πρὸς Φραγκίσκο Β', 14 Μαΐου 1798, ἀπὸ *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ...*, σ. 153.

3. *Ἀξιόμαχο* διαγράφεται, κατὰ πρῶτον, τὸ μέτωπο πού ἐπεδίωξε νὰ συγκροτήσει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ Ἕλληνες, ὡς ὀρεσίβιοι μαχητὲς ἢ πεπαιδευμένοι ἄστοί, φορεῖς τῶν ἰδεῶν τῆς φωτισμένης Εὐρώπης, ὅλοι ἀπὸ κοινοῦ, ἐμποτισμένοι ἐνωρὶς ἀπὸ τὰ νάματα τῆς ἀδιάσπαστης παράδοσης τοῦ Γένους, συγκροτοῦσαν τὸ ἀναγκαῖο ἐπαναστατικὸ πρόζύμ²². Στὸ πλευρὸ τους προορίζονταν νὰ ταχθῶν καὶ ὅσοι, στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Αὐτοκρατορίας, διαπνέονταν ἀπὸ ἀνάλογες ἀνησυχίες καὶ ἀνάζητήσεις. Ἰσχυροί, τέλος, μουσουλμάνοι τοπάρχες, φίλοδοξοὶ καὶ ἀπειδαρχοὶ, προσφέρονταν γιὰ νὰ συναποτελέσουν ὑπολογίσιμες φυγόκεντρες δυνάμεις. Προνομιούχοι καὶ πληθῆτοι, ἀπὸ τίς βόρειες ἕως τίς νότιες παρυφῆς τῆς Αὐτοκρατορίας, Σέρβοι καὶ Βλάχοι, Μαυροθαλασσινοὶ καὶ Λαζοί, Μαλτέζοι καὶ Ἀραβες, καλοῦνταν σὲ κοινὸ ἀγῶνα κατὰ τῆς «τυραννίας». Ἦταν ὅμως, πράγματι, ὅλοι, ὅσοι ἀναφέρονταν στὴ «Μεγάλῃ Προσταγῇ», πιὸ γνωστὴ ὡς «Θούριου», διατεθειμένοι ἢ ἱκανοὶ νὰ συμπράξουν στὸ τολμηρὸ ἐγχείρημα²³; Ἡ μαρτυρία τῶν πηγῶν – κυρίως τοῦ πορίσματος τῶν αὐστριακῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν – εἶναι ἀνεπαρκῆς μιὰ ἐνδελεχέστερη κατὰ τόπους ἔρευνα εἶναι πιθανὸν νὰ φωτίσει περαιτέρω, ἀθέατες ἀκόμη, πτυχῆς τοῦ ἐπαναστατικοῦ σχεδίου. Ἐπαληθεύσιμη ὅμως ἀποβαίνει ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ κύριο ἔρεισμα, στὴν καρδιά τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, ὁ Ρήγγας ἀναζητοῦσε στὸ πρόσωπο τοῦ Ὀσμὰν Πασβάνογλου.

Οἱ σχέσεις τοῦ Θεσσαλοῦ ἐπαναστάτη μὲ τὸν κραταιὸ Πασᾶ τοῦ Βιδινίου ἔχουν ἀπὸ μακροῦ ἐρευνηθεῖ, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἔχουν ἐπαρκῶς διαφωτιστεῖ²⁴. «Εἶμαστε ἐλλιπέστατα πληροφορημένοι..., δὲν ἔχουμε καμμιά θετικὴ πληροφορία» – εἶχε παρατηρήσει ὁ Βρανούσης μὲ ἀναφορὰ στὴ γνωριμία τῶν δύο ἀνδρῶν²⁵. Ὅπως δὴποτε, ἡ γνωστὴ ἔκκληση, μὲσω τοῦ «Θούριου», καταδεικνύει

22. Γιὰ τὴν ἐπαναστατικότητα τῶν Ἑλλήνων, Ἰπ. Ἐξωτερικῶν πρὸς φόν Χέρμπερτ, 23 Δεκεμβρίου 1797, ἀπὸ *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ*, σ. 23, 29.

23. Γιὰ τὸ πιθανὸ εὖρος τῆς κίνησης, ἐκτενέστερα, Κ. Σβολοπούλου, ὅ.π., σσ. 97-99; περαιτέρω ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες. Ο. Katsiardi-Hering, "L'idée de la Révolution...", σσ. 111, 114-116.

24. Ὁ Χρ. Περραιβὸς ἔχει ἐκτενῶς ἀναφερθεῖ βάσει μεταγενέστερων διηγήσεων, στὴν πρώιμη γνωριμία καὶ τίς σχέσεις, ἔκτοτε, μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν, *Σύντομος βιογραφία τοῦ αἰοδύμου Ρήγγα Φερραίου τοῦ Θετταλοῦ*, Ἀθήνα, 1860, σσ.10 κ.έ.

25. Λ. Βρανούσης, *Ρήγγας...*, σ. 24.

τί ανέμενε ο Ρήγας από αυτόν τον «σκόλοπα της οθωμανικής Βασιλείας», «πρώτον οδηγόν της αποστασίας» κατά τον Διονύσιο Φωτεινό²⁶: «Τί στέκεις Πασθάντζόγλου, τόσον έκστατικός; Τινάξου στό Μπαλκάνι, φώλιασε σάν ἀητός, τούς μπούφους και κοράκους καθόλου μὴ ψηφᾶς, μὲ τὸν ραγιά ἐνώσου ἂν θέλης νὰ νικᾶς...» Ὑποδηλώνει ὅμως, πράγματι, ἡ πρόσρρηση αὐτῆ τῆν τελικὴ σύγκλιση ἐπὶ τῆς ἀνάγκης ἐνὸς ἐνιαίου ἀγώνα κατὰ τῆς Πύλης; Οἱ ἀνακριτικὲς ἀρχὲς προσπάθησαν νὰ τεκμηριώσουν τὴν κατηγορία ὅτι ὁ Βελεστινλιῆς εἶχε συνδυάσει τὸ ἐγχείρημά του μὲ τὴν «ἀποστασία» τοῦ Πασθάνογλου²⁷· καί, ἐπιπλέον, αὐτόπτες μάρτυρες τῶν γεγονότων, ὅπως ὁ Χριστόφορος Περραιβός ἢ ὁ Γεώργιος Γαζῆς, ὁ ὁποῖος καί εἶχε θητεύσει ὡς μισθοφόρος στό πασαλίκι τοῦ Βιδινίου, δὲ ἐξάρουν, μεταγενέστερα, τὴν ἐπιρροή τοῦ Ἑλλήνα ἐπαναστάτη στὴ διάπλαση τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ μουσουλμάνου τοπάρχῃ²⁸. Τὰ στοιχεῖα ὅμως αὐτὰ κρίθηκαν παλαιότερα ὡς ἀνεπαρκῆ, στὴν πρώτη, καὶ ἀμφίβολης ἐγκυρότητας, στὴ δεύτερη περίπτωση.

Πρόσφατα, ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὸν ὑποφαινόμενο στὰ ἀρχεῖα τοῦ Καὶ ντ' Ὀρσαὶ ἡ ἐκδουση ποῦ ὁ γραμματέας τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη ὑπέβαλε, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1798, στὸν Ταλλεϋράνδο, κατόπιν μακρᾶς, ἐπὶ τόπου, ἀναζήτησης πληροφοριῶν γιὰ τὸν Πασθάνογλου: «Σχημάτισα τὴν ἐντύπωση», ἐπισημαίνει ἐκπληκτος, «ὅτι δὲν ἔχει ἐπιδειξί ἀπόλυτη ἐμπιστοσύνη παρὰ σὲ ἓναν ἄνθρωπο· καὶ ὁ ἄνθρωπος αὐτός, ὁ ἐμπιστος, εἶναι ἓνας Ἑλληνας!» δὲν τὸν ἀφήνει νὰ ἀγνοεῖ – διευκρινίζει περαιτέρω ὁ Γάλλος διπλωμάτης – ὁ,τιδήποτε σχετίζεται μὲ τὴν πολιτικὴ τῆς Εὐρώπης. Μέσω αὐτοῦ εἶχε, ἐξ ἄλλου, καὶ ὁ ἴδιος, ἀντλήσει τίς πληροφορίες ποῦ ἐπιζητοῦσε²⁹... Ποιὸς ἦταν ὁ ἀνώνυμος αὐτός Ἑλληνας; Μήπως ὁ Ρήγας; Ἡ μετεγκατάστασή του

26. Δ. Φωτεινοῦ, *Ἱστορία τῆς πάλαι Δακίας, τὰ νῦν Τρανσυλβανίας, Βλαχίας καὶ Μολδαβίας*, Βιέννη 1818-1819, τόμ. Γ', σσ. 384-5.

27. Ἰπ. Ἐξωτερικῶν πρὸς φόν Χέρβερτ, 23 Δεκεμβρίου 1797, ἀπὸ *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα...* ὑπὸ Αἰμίλιου Λεγράνδ, σ. 21-23.

28. Βλ. Χρ. Περραιβοῦ, *Σύντομος βιογραφία...*, σ. 16· Γεωργίου Γαζῆ, *Λεξικὸν τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ἄλλα ἔργα*, Ἰωάννινα, 1971, σσ. 123-124. Συναφῆς ἀναφορά, δευτερογενῆς, καὶ ἀπὸ τὸν Ἰω. Φιλήμονα, *Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας*, Ναύπλιον, 1834, σσ. 91, 94.

29. A.A.E., C.P./Turquie/197, Carra Saint Cyr à Talleyrand, 6 Pluviose, an 6 (=25.1.1798). Πρώτη δημοσίευση, Κ. Σκόλοπουλου, «Ὁ Βοναπάρτης, ὁ Πασθάνογλου

στή Βιέννη, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1796, δὲν κωλύει, ἄραγε, οὕτως ἢ ἄλλως, τὴν ταύτισή του μὲ τὸ μυστηριώδες αὐτὸ πρόσωπο; Περισσότερο εὐλογο – πιστεύω – θὰ ἦταν νὰ στραφεῖ τὸ βλέμμα πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Δημητρίου Τουρναβίτη³⁰, συντοπίτη ἀπὸ τὸν Τύρναβο καὶ συνεργάτη του³¹. Οἰκείος στὸ ἡγεμονικὸ περιβάλλον τῆς Βλαχίας, ὑπέρμαχος τῶν ἀρχῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, «κύριος πράκτορας στὶς περιοχὲς αὐτὲς – κατὰ τὸν Émile Gaudin – ἀπόλυτα ἀφοσιωμένος στὴ Γαλλία καὶ ἐξαιρετικὰ ἐκτιμώμενος ἀπὸ τὸν Πασθάνογλου»³², ἐκτελέστηκε, καὶ αὐτός, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1798 στὴν Κωνσταντινούπολη, μετὰ ἀπὸ καταγγελία τῆς αὐστριακῆς κυβέρνησης³³... Ἡ σύμπραξί του στὴ διατύπωση ἀπὸ τὸν ἀτίθασο Μουσουλμάνο τοπάρχη ἐνὸς «σχεδίου» – κατὰ τὸν Γάλλο ἐπιτετραμμένο στὴν Κωνσταντινούπολη – «εὐρύτερης ἐμβέλειας»³⁴, τὸ ὁποῖο συνεχόταν ἄμεσα μὲ τὸ ἐγχείρημα τοῦ ὁμοῖδατή καὶ κοινοῦ πολιτικοῦ φίλου τους Ρήγα, ἀναδεικνύει, ἐξ ἄλλου, τὴν ὑπαρξὴ εὐρύτερου συμμαχικοῦ μετώπου στὸ χῶρο τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Ἡ ἴδια ἢ Πύλη, ἀπὸ τὴν πλευρά της, εἶχε συνδέσει τὴν τύχη τῶν δύο ἀνδρῶν, Πασθάνογλου καὶ Βελεστινλή: ὁ πολέμαρχος Χατζῆ Μουσταφᾶ Πασᾶς ἐντελλόταν νὰ φέρει σὲ πέρασ, 15 ἡμέρες μετὰ πλεόν τῆ θανάτωση τοῦ τελευταίου, καὶ τὴν πολιορκία τοῦ Βιδινίου³⁵!

καὶ τὰ ἐπαναστατικὰ σχέδια τοῦ Ρήγα: ἀποκαλυπτικὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὰ γαλλικὰ καὶ βρετανικὰ ἀρχεῖα», *Νέα Ἑστία*, τ. 152 (2002), τχ. 1747, σσ. 128-129.

30. Πρώτη ἀπόπειρα ταύτισης ἀπὸ τὸν Κ. Σβολόπουλο, *ἔ.π.*, σ. 131-132.

31. [Αὐστριακὸς ἔξαρχος στὴν Κωνσταντινούπολη] πρὸς κ. Μερκέλιον, 14 Φεβρουαρίου 1798, ἀπὸ *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγρᾶνδ*, σ. 45· βλ. καὶ *ἔ.π.*, σ. 53.

32. É. Gaudin, *Du soulèvement des Nations Chrétiennes dans la Turquie Européenne*, Παρίσι, 1822, σ. 21· καί, περαιτέρω, ἐκδήλωση τῆς γαλλικῆς συμπάθειας γιὰ τὸν “honnête Tornaviti”, A.A.E., C.C./Bucharest/I, Flury à Talleyrand, 28 Ventose, an 6. Σχετικὴ διαπίστωση καὶ αὐστριακῶν ἀνακριτικῶν ἀρχῶν, βλ. *Ἀνέκδοτα ἐγγράφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγρᾶνδ... σ. 49.*

33. Ν. Βέης «Ὁ Ρήγας Βελεστινλής – Φερραῖος καὶ ὁ Δημητράκης Τουρναβίτης», ἐφ. *Ἐλευθερία*, 27 Ἰουνίου 1948. Γενικῶς περὶ τοῦ Τουρναβίτη, βλ. καὶ *Ἐφημερίδες*, προλεγόμενα – σημειώσεις Λ. Βρανούση, τ. 5, Ἀθήνα, 1995, σσ. 574-5.

34. A.A.E., C.C./Bucharest/I, Carra Saint Cyr, 28 Brumaire, an 6 (=18.10.1797).

35. Πρωτόκολλο τοῦ Πολεμικοῦ Συμβουλίου τῆς Αὐλῆς τῆς Βιέννης, Lit. B. No. 2924, ἀπὸ Ντ. Πάντελιτς, *Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα... σ. 113.*

Δὲν εἶναι, τέλος, δυνατό νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ, ἀλλ' οὔτε καὶ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ πληροφορία, ὅτι ὁ Ρήγας καὶ οἱ σύντροφοί του ἐκτελέστηκαν στὸ Βελιγράδι προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἀπελευθέρωσής τους, ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν Πασβάνογλου, ἐνῶ θὰ κατευθύνονταν στὴν Κωνσταντινούπολη³⁶... Ὅταν οἱ αὐστριακὲς ἀρχὲς ἐπέριπταν κατὰ τοῦ ὑπόδικου Θεσσαλοῦ τὴ μομφή ὅτι, ἐκκινώντας ἀπὸ «τὴν χερσόνησον τοῦ Μωρέως», στόχευε «νὰ κινήσῃ εἰς γενικὴν ἐπανάστασιν πάσας τὰς λοιπὰς τουρκικὰς ἐπαρχίας ἐν συνεννοήσει μετὰ τῶν λαῶν», ἐπεσήμαιναν ἓνα γεγονός καταρχὴν ὑπαρκτό καὶ οἱ παρατηρήσεις τοῦ Περραιβοῦ ἢ τοῦ Γαζῆ δὲν ἀποτελοῦσαν, πιθανῶς, τὸ προῖον καλπάζουσας φαντασίας...

4. Προκειμένου νὰ ἐφαρμόσει τὸ πρόγραμμά του, ὁ Ρήγας δὲν εἶχε ἀναζητήσει τὰ ἀναγκαῖα ἐρείσματα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ μόνον τῆς Ὁθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Διάχυτη ἦταν, στὸ περιβάλλον του, ἡ ἐντύπωση ὅτι ἀναγκαῖα ἦταν ἡ ἐξέγερση «ἰσχυρὰς χειρὸς γείτονος τινὸς δυνάμεως»³⁷. Ὁ ἴδιος εἶχε, μάλιστα, διευκρινίσει ὅτι «μόνον μετ' εὐνοϊκῆν ἀπάντησίν [της] ἔμελλε νὰ γίνῃ σχέψις πρὸς διενέργησιν ἐπαναστάσεως ἐν Ἑλλάδι»³⁸. Ποιὰ ἦταν ὅμως, πράγματι, ἡ δύναμη αὐτή; Καὶ πῶς θὰ ἦταν δυνατόν νὰ συναρτηθοῦν οἱ ἐπιδιώξεις της μὲ τίς ἀντίστοιχες, ἐπαναστατικὲς, τῶν ὑποτελῶν λαῶν τῆς Ὁθωμανικῆς Πύλης;

Ἐνωρὶς, προτοῦ διατυπώσει ὀλοκληρωμένη τὴν ἐπαναστατικὴ πρότασή του, ὁ Ρήγας εἶχε ἐνστερνιστεῖ, ὅπως καὶ οἱ περισσότεροί τῶν συμπατριωτῶν του, τὴν ἐλπίδα ὅτι ἀρωγό, ὑπὲρ αὐτῶν, θὰ ἐρχόταν τὸ «ξανθὸ γένος τοῦ Βορρά» εἶχε, μάλιστα, πιθανότατα, καὶ ἐκδώσει, ὑπὸ τὸ ψευδώνυμο Θεόκλητος Πολυειδῆς, τοὺς «Χρησμούς» τοῦ Ἀγαθαγγέλου³⁹. Τὸ ἔτος, ἐντούτοις, τῆς δημοσίευσής

36. Βλ. C. Nicolopoulos, "Notice sur la vie et les écrits de Rhigas", *Mémoires sur la Grèce par Max. Raybaud*, Παρίσι, 1825, σ. 492. Ἐπανάληψη τῆς πληροφορίας, ἀπὸ τὸν Ἰω. Φιλήμονα (*Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρίας*, Ναύπλιον, 1834, σ. 94) καὶ τὸν Χρ. Περραιβό, (*Σύντομος βιογραφία...*, σσ. 32-33).

37. «Περὶληψὶς ἐκ τῶν πρακτικῶν...», ἀπὸ *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπὸ Αἰμ. Λεγράνδ*, σ. 85. Ὑπὸ τὸ ἴδιο πνεῦμα, Κ. Αμάντου, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα...*, σσ. 85, 161.

38. *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπὸ Αἰμ. Λεγράνδ*, σ. 65.

39. (Θεοκλήτου Πολυειδοῦς), *Χρησμός ἦτοι προφήτεια τοῦ μακαρίου ἱερομονάχου Ἀγαθαγγέλου, τῆς μοναδικῆς πολιτείας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, ἐν Ἀγαθοπόλει*, 1279

του έργου - 1792 - συνέπιπτε με τή διάψευση τών προσδοκιών που είχε γεννήσει ή ένοπλη σύρραξη τής Ρωσίας με τήν Τουρκία και, παράλληλα, με τήν «προσταγή», στις 19 Νοεμβρίου, τής Γαλλικής Έθνοσυνέλευσης να παρασχεθεί ή αδελφική συνδρομή του «Μεγάλου Έθνους» προς όσους λαούς επιθυμούσαν να αποτινάξουν τὸ καθεστὼς τής δουλείας⁴⁰. Έκτοτε, ὁ προσανατολισμός, πρώτου του στρατηγού Βοναπάρτη, κατακτητῆ τής Ἰταλίας, στήν ιδέα μιᾶς παρέμβασης στό χώρο τής Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, δά συμπέσει και με γεγονότα, ὅπως τὸ ἐμπρηστικό διάγγελμα του στρατηγού Gentili, ἀπὸ τήν Κέρκυρα, τὸν Ἰούνιο του 1797, και ή ἀποστολή, ἕνα μήνα ἀργότερα, τών ἀδελφῶν Stephanopoli στή Μάνη, ὅπου ἔκαιε ἄσβεστο - διαπίστωναν οἱ Γάλλοι - τὸ πάθος ὑπὲρ τής ἐλευθερίας⁴¹. Πράκτορες και προπαγανδιστὲς τής δημοκρατικῆς Γαλλίας - ὁ Gaudin, καθὼς και Ἑλληνες στήν καταγωγή, ὁ Κοδρικᾶς, ὁ Σταμάτης ἢ ὁ Τουρναβίτης⁴² - κήρυτταν στό ἐσωτερικό τής ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας τὸν ἐπαναστατικό λόγο, «ἀπόστολοι» - κατὰ τὸν εἰρωνικό χαρακτηρισμό του αὐστριακοῦ ὑπουργείου τών Ἐξωτερικῶν - που «ἐδέρμαναν τὰς και ἄλλως ἐκ φύσεως πρὸς ἐνδουσιασμόν εὐεπιφόρους κεφαλὰς τών κούφων και πιεζομένων κατοίκων του Μορέως και τής Ἑλλάδος»⁴³. «Ὁλος ὁ Μοριάς προτίθεται να ἐπαναστατήσει»

(=1792); Σχετικά με τήν ἀπόδοση στο Ρήγα τής πρώτης αὐτῆς ἐκτύπωσης του κειμένου του χρησμοῦ, βλ. Α. Πολίτης «Ἡ προσγραφόμενη στον Ρήγα πρώτη ἐκδοση του Ἀγαθαγγέλου», Ὁ Ἑρανιστής, τόμ. 8/42 (Δεκ. 1969), σσ. 573-592.

40. Ἐφημερίς, 21 Δεκεμβρίου 1792 (βλ. τὸ πρωτότυπο *Gazette Nationale, ou le Moniteur Universel*, 20 Νοεμβρίου 1792). Θεωρεῖται βέβαιο ὅτι ὁ Ρήγας ὑπῆρξε ἀναγνώστης τής «Ἐφημερίδος», βλ. Δ. Οἰκονομίδου, «Ὁ Ρήγας Φεραίος ἐν Βλαχία», *Αθηνᾶ*, 53 (1949), σσ. 134, 138-9· βλ. και Ν. Καμариανού, *Ρήγας Βελεστινλής...*, σσ. 86-90. Σχετικά με τήν ἀντίληψη περὶ «Μεγάλου Έθνους», βλ. ἐκτενῶς J. Codéhot, *La Grande Nation*, Παρίσι, 1957.

41. Εἰδικότερα, S. Pappas, «La mission de Stephanopoli», *L'Hellénisme Contemporain*, 1(1956), σσ. 147-156.

42. Ἐφ. Ράτκηλ (Πέραν) πρὸς Τούγκουτ, 14 Φεβρουαρίου 1798, ἀπὸ *Ανέκδοτα ἐγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ*, σσ. 47-49. Ἐπίσης, ἀναφορὰ στους Σταμάτη και Κοδρικᾶ ἀπὸ S. Pappas, «Deux Grecs au service diplomatique français», *France et Rome*, Παρίσι, σσ. 31-52. Μεταξὺ τών ἐντύπων τής ἰδίας ἐποχῆς, χαρακτηριστικό Φιλοπάτριδος Ἐλευθεριάδου [Κ. Σταμάτη], *Πρὸς τοὺς Ρωμαίους τής Ἑλλάδος*, Κωνσταντινούπολη, 1798.

43. Ἰπ. Ἐξωτερικῶν πρὸς φὸν Χέρμπερτ, 23 Δεκεμβρίου 1797, ἀπὸ *Ανέκδοτα ἐγγραφα... ὑπὸ Αἰμιλίου Λεγράνδ*, σ. 23.

τονίζεται από την αυστριακή αστυνομία, ήδη κατά τις αρχές Ιουλίου του 1797, σε ύπηρεσιακό έγγραφο...⁴⁴ Οι υπόδουλοι ραγιαδες είχαν, πράγματι, υποδεχτεί με ένθουσιασμό την εκδήλωση του θερμουργού ενδιαφέροντος των Γάλλων «τυραννομάχων»!

Ο Ρήγας ήταν έτοιμος από καιρό για να αξιοποιήσει την ευκαιρία: ο «Θούριος» είχε ήδη συνταχθεί το καλοκαίρι του 1796⁴⁵. Θα ήταν, εξ άλλου, δύσκολο να έχει άλλος συγκεράσει εξίσου λειτουργικά την πίστη με την εφαρμογή στην πράξη των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης. Από το φθινόπωρο του 1797, δέν αρκούνταν πλέον στή συγγραφή και τή διασπορά επαναστατικών κειμένων· καλούσε, επιπλέον, σε βοήθεια τον «τυραννομάχο» στρατηλάτη⁴⁶. Όπωςδήποτε, δέν έχει επισημανθεί οποιοδήποτε στοιχείο που να πιστοποιεί τήν πραγματοποίησή μιās άπευθείας συνάντησης μεταξύ των δύο άνδρων, ούτε καν τήν παραλαβή της επιστολής πού, κατά τήν όμολογία του ίδιου του ένθεγέρτη ένώπιον των αυστριακών ανακριτικών αρχών, έπεχείρησε να αποστείλει στον Βοναπάρτη⁴⁷.

44. Ό λ γ α Κ α τ σ ι α ρ δ η, «Ελληνικά διαβήματα...», σ. 40-41· βλ. και, ένωρίτερα, έκθεση αυστριακού Υπουργείου Έξωτερικών, 27 Νοεμβρίου/9 Δεκεμβρίου 1796, από *Ανέκδοτα έγγραφα... υπό Αίμ. Λεγράνδ*, σσ. 3-7.

45. Κατά τήν έγκυρη χρονολόγηση από τον Λ. Β ρ α ν ο ύ σ η, *ό.π.*, σ. 52.

46. Σύμφωνα με τὸ πόρισμα τής ανάκρισης «ἐπ' ευκαιρία τής υπό των Γάλλων δημοσία κοινοποιηθείσης προκηρύξεως, ότι ήθελον ν' άπελευθερώσωσι τὸ υπό των τυραννικών ζυγόν κατατηχόμενον ἔθνος εκείνο, [λέγει, ότι] χωρίς να λάβη παρ' οίουδήποτε έντολήν τινά έγραψεν ως εξ όνόματος πάντων των Έλλήνων κατά τον Ιούλιον παρελθόντος έτους [1797]... επιστολήν προς τον έν Τεργέστη πρόξενον τής Γαλλίας... Τὸ ούσιώδες περιεχόμενον τής επιστολής ταύτης ένέχει τήν παράκλησιν πάντων των Έλλήνων, ὅπως ενεργήση παρὰ τῷ στρατηγῷ τῷ ἔχοντι τήν διοίκησιν τής έν Ιταλία γαλλικής στρατιάς και παρακαλέση αὐτὸν να παράσχη βοήθειαν προς άπελευθέρωσιν αὐτῶν». («Περύληψις ἐκ των πρακτικῶν...», από *Ανέκδοτα έγγραφα... υπό Αίμιλίου Λεγράνδ*, σ. 65).

47. Αντίθετα, επίβεβαιώνεται άφενός ή συνεχής παρουσία του στο αυστριακό ἔδαφος και, άφετέρου, ή μετάβαση, μετά τις 19 Νοεμβρίου 1797, του Κορσικανού στο Παρίσι· πιδανολογείται, εξ άλλου, ότι ο τελευταίος αὐτός οὐδέποτε τελικώς παρέλαθε τήν επιστολή πού έπεχείρησε να του αποστείλει ο Βελεστινλής: τὸ θέμα έχει υπεύδυνα διευκρινήσει ο Κ. Άμαντος (*Ανέκδοτα έγγραφα...*, σσ. ιδ'- ιε', 123). Προηγούμενος, Σ π. Λ ά μ π ρ ο υ, *Αποκαλύψεις περι του μαρτυρίου του Ρήγα*, Αθήνα, 1892, σσ. 34-44· επίσης, S. P a p p a s, "Bonaparte et Rhigas", *ό.π.*, σσ. 53-57.

Οί έπαφές του ούδέποτε, προφανώς, ξεπέρασαν τόν κύκλο τών «άποστόλων» του Διευθυντηρίου στην κεντρική ή τήν ανατολική Ευρώπη: έπώνυμα, μάλιστα, επιβεβαιώνεται ή άμεση επικοινωνία του μόνον με τόν Émile Gaudin⁴⁸. Ούτε όμως και μέσω εκπροσώπων του είχε εκμαιεύσει μιá ρητή δέσμευση τών Γάλλων ιδυόντων. Οί έπιστολές του Φιλίππου Πέτροβιτς προς τόν άββά Sieyès έμειναν αναπάντητες, ενώ ή έκβαση τής θρυλούμενης μετάβασης του Ιωάννη Μαυρογένη στο Παρίσι είναι έξακολουθητικά άγνωστη⁴⁹.

Βάσει τών πληροφοριών αυτών παρέμειναν αναπάντητα καίρια, κατά συνέπεια, έρωτήματα: ήταν εύλογο, υπό ανάλογες συνθήκες, να προσβλέπει ό Ρήγας έξακολουθητικά στη γαλλική συμπάρασταση⁵⁰; Μήπως, έρήμην ενός αξιόπιστου έξωτερικού έρείσματος, έτεινε, τελικά, να αναλάβει μιá άκαιρη πρωτοβουλία, διαψεύδοντας τήν ιδική του πρωταρχικά διαβεβαίωση ότι «μόνον μετ' ευνοϊκήν άπάντησιν» θά κήρυττε τόν επαναστατικό άγώνα; Έλλείψει έπαρκών μαρτυριών, ό,τι είχε εϋστοχα προσχεδιάσει έχει συχνά θεωρηθεί ως τολμηρή ή και παράτολμη προσδοκία. Ίδού, όμως, αποκαλύπτεται ότι και στο συγκεκριμένο πεδίο, όπως και σ' αυτό τής συγκρότησης ευρύτερου μετώπου τών ύποτελών λαών, βάδιζε περισκεμμένα. Στις 12 Ιουνίου 1798, ό Βοναπάρτης κατελάμβανε αίφνιδιαστικά τή Μάλτα: και, εϋθύς άμέσως, θά άποστείλει μήνυμα προς τούς κατοίκους του Μορέως ότι σπεύδει να τούς ελευθερώσει!

Όπως, πράγματι, πιστοποιήσα, μετά από έρευνα στα γαλλικά και τα βρετανικά Κρατικά Αρχεία, ό Κορσικανός στρατηλάτης είχε, στις 15 Ιουνίου, έννεα δηλαδή ήμέρες πριν από τή θανάτωση του Ρήγα, άπευθύνει στον κυβερνητικό επίτροπο τής Δημοκρατίας με προσωρινή έδρα τής Ζάκυνθο τήν έντολή να

48. Για «στενή γνωριμία» μιλούσε ό Αυστριακός πρόξενος Merkelius, ενώ ό ίδιος ό Γάλλος διπλωμάτης θά χαρακτηρίσει τόν Ρήγα, τόν όποιο και είχε γνωρίσει «έκ του σύνεγγυς», ως τόν πλέον «ένδερμο προπαγανδιστή» (*Du soulèvement des Nations Chrétiennes...*, σ. 25). Επίσης, Ν τ. Π ά ν τ ε λ ι τ ς, *Η έκτέλεση του Ρήγα...*, σσ. 37, 105.

49. *Ανέκδοτα έγγραφα... υπό Αίμ. Λεγράνδ*, σσ. 13, 19, 79, 87· Κ. Α μ ά ν τ ο υ, *Ανέκδοτα έγγραφα...*, σσ. 29-31, 85, 133-9, 183, 185-7· Ν τ. Π ά ν τ ε λ ι τ ς, *Η έκτέλεση του Ρήγα...*, σσ. 51-53. Πιό πρόσφατα, έκτενώς, Λ. Β ρ α ν ο ύ σ η, *ό.π.*, σσ. 77-79.

50. Ως ένδεικτική αναφέρεται και ή επιλογή τής αποβίβασής του στην Πρέβεζα, ή όποια κατεχόταν από τούς Γάλλους: Κ. Α μ ά ν τ ο υ, *Ανέκδοτα έγγραφα...*, σ. ιγ', 7· επίσης, Ν τ. Π ά ν τ ε λ ι τ ς, *Η έκτέλεση του Ρήγα...*, σ. 62.

γνωστοποιήσει στους κατοίκους του διαμερίσματος του Αιγαίου ότι, και αυτοί, «θα αποκομίσουν όλα τα πλεονεκτήματα» που αποφέρει το απελευθερωτικό έργο του και υπογράμμισε επιτακτικά: «μην παραλείψετε οποιοδήποτε μέσο, προκειμένου να γίνει τοῦτο γνωστό σὲ ὅλους τοὺς κατοίκους τοῦ Μορέως καὶ τῶν ἄλλων περιοχῶν»⁵¹. Στις 25 Ἰουλίου, ὁ Κωνσταντῖνος Ὑψηλάντης, μέγας διερχόμενος τῆς Πύλης, θὰ ἐπιδειξοῦ στον ἐκπρόσωπο τῆς Γαλλικῆς Δημοκρατίας, πολίτη Ντωτάν, τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς πὺ εἶχε ὁ Στρατηγὸς ἀπευθύνει στους Ἑλληνας ἐπισημαίνοντας ὅτι «ἡ ἐλευθερία τῶν Μαλτέζων ἀποτελεῖ τὸν προάγγελὸ τῆς ἰδικῆς τους» καὶ θὰ τοῦ ἐκμυστηρευθεῖ ὅτι, ὡς Ὀδωμανὸς ἀξιωματοῦχος, ἀποδοκιμάζει τὶς ἐπιθετικὲς γαλλικὲς βλέψεις, ἀλλὰ καί, ὡς Ἑλληνας, «ἀναθεματίζει ἓνα φαναρισμὸ πὺ θὰ κοστίζει τὴ ζωὴ σὲ χιλιάδες Ἑλληνας, ἔτοιμους νὰ σφαγοῦν ἀπὸ τοὺς Τούρκους! Τὴν ἴδια εἶδηση μετέδιδε καὶ ὁ Βρετανὸς πρόξενος στὴν Πάτρα, ἐπιβεβαιώνοντας καὶ αὐτὸς ὅτι, πράγματι, οἱ Ἑλληνας κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου «θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ὑποκύψουν εὐκόλως εὐνοώντας τὶς προθέσεις τοῦ Βοναπάρτη»⁵²... Ἐπιτέλους, ἐξηγεῖται ἡ σύνδεση, τότε ἀκριβῶς, ἀπὸ τὸν Χριστόφορο Περραιβὸ «ῥῆμου ἐγκωμιαστικοῦ παρ' ὅλης τῆς Γραικίας πρὸς τὸν ἀρχιστράτηγον Μποναπάρτε»:

«Τί θάμβος, κι ἄμετρος χαρά,
 Ὅπου μᾶς ἦλθ' εὐδὺς παιδιά;
 Μποναπάρτες τὴν Μάλτα,
 Τὴν πῆρε μὲ μία σάλτα
 Μετὰ τὴν νίκην τὸν πεζόν,
 Εἰς τῆς Γραικίας τὸν Λαόν,
 Στέλνει κ' ἐγκαρδιώνει,
 Πὺς τὸν ἐλευθερώνει»

51. Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France [A.A.E.], C.P./Turquie/198, Ruffin (Chargé d'Affaires à Constantinople) à Talleyrand, 7 Thermidor, an 6 (=25.7.1798),

52. Public Record Office [P.R.O], F.O. 78/19, N.Stranc (Patras), 28.6.1798 (“The Greeks of this country yet oppressed as they are in general by continual extorsions and heavy taxes, it is much to be feared that they may be easily drawn to favour Bonaparte’s intentions”).

Ἐβίβα Μποναπάρτε

.....
 Ἄς ἔλθῃ τὸν ζητοῦμεν,
 Κ' ἡμεῖς μαζί κινούμεν
 Ἐβίβα Μποναπάρτε»⁵³

Ἐνῶ, λοιπόν, ὁ ἴδιος ὁ Βελεστινλῆς, ἔγκλειστος στὸν πύργο τῆς Νεμπούσα ἀνέμενε τὸν θάνατο, τὸ ὄραμά του ἔτεινε νὰ ἀποκτήσει σάρκα καὶ ὄστα. Στὴν ἀπόφαση, πρὶν ἀπὸ τὴν αἰφνίδια σύλληψή του, νὰ προχωρήσει στὴν κήρυξη τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγώνα μὲ σημεῖο ἐκκίνησης τὴ νότια Ἑλλάδα, ἔστω καὶ χωρὶς νὰ ἔχει ἀποσπάσει ἀπευθείας ἀπὸ τὸν Μποναπάρτη τὴν ὑπόσχεση ἐνεργῆς συμπαράστασης, ἦταν πιθανὸ νὰ ἔχει ἔμμεσα ἐνθαρρυνθεῖ ἀπὸ τοὺς πληρεξουσίους ἐκπροσώπους τοῦ Διευθυντηρίου κυρίως ὅμως εἶχε ἡ ἀπόφαση αὐτὴ ὑπαγορευτεῖ — εἶναι εὐλόγο νὰ ὑποτεθεῖ — ἀπὸ τὴν πεποίθησή ὅτι ἡ τελικὴ φορὰ τῶν γεγονότων θὰ εὐνοοῦσε τὴν πρωτοβουλία του. Ἡ αἴσθησή, πράγματι, ὅτι κυοφοροῦνταν σημαντικὲς ἐξελίξεις ἦταν διάχυτη, χωρὶς νὰ εἶναι ὅμως ἐφικτός, ἐκ τῶν προτέρων, ὁ προσδιορισμὸς τους. Ὅταν, μάλιστα, στίς 19 Μαΐου τοῦ 1798, ὁ Μποναπάρτης ἀπέπλευσε ἀπὸ τίς ἀκτὲς τῆς ἡπειρωτικῆς Γαλλίας ἐπικεφαλῆς ἰσχυροῦ στόλου, οἱ Αὐστριακοὶ ἰθύνοντες, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Νέλσον, ἐπικεφαλῆς τῆς ἀγγλικῆς μοίρας ποὺ περιέπλεε τὴν Μεσόγειο, θὰ διερωτηθοῦν ἀνήσυχοι γιὰ τὸν προορισμὸ του: ἦταν ἡ Αἴγυπτος, ἡ Κρήτη ἢ, μήπως, ἡ Ἑλλάδα «ὅπου μία ἐπανάσταση ἔχει προετοιμασθεῖ ἐδῶ καὶ καιρὸ σὲ μυστικὴ συνεννόηση μὲ τοὺς ἐντοπίους»⁵⁴; Ἀκόμη καὶ οἱ περισσότεροι ἀξιωματικοὶ ποὺ

53. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἑρεῦνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἐπαναστατικὰ τραγούδια τοῦ Ρήγα καὶ ὁ ὕμνος στὸν Μποναπάρτε τοῦ Περραιβοῦ, Ἀθήνα 1998 (φωτ. ἀνατύπωση). Στὸ συνοδευτικὸ σημείωμα ὁ Κ. Λάμπας, ἐρήμην, τότε, τῆς ἀποκάλυψης αὐτῆς, παρατηρεῖ γενικῶς ὅτι ὁ ὕμνος «ἀπηχοῦσε τίς διάχυτες προσδοκίαις γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὰ γαλλικὰ στρατεύματα» (ὁ.π., σ. 2)

54. [...] πρὸς von Herbert, 19 Ἰουνίου 1798, ἀπὸ Ν. τ. Πάντελιτς, *Ἡ ἐκτέλεση τοῦ Ρήγα...*, σ. 112· ἐπίσης, Κ. Ἀμάντου, «Ρήγας Βελεστινλῆς», *Ἑλληνικά*, τ. Ε' (1932), σ. 40. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀνησυχία τῶν Βρετανῶν: H. Laurens, *L'expédition d'Égypte, 1798-1801*. Παρίσι, 1989, σ. 39.

συμμετείχαν στη γαλλική αποστολή άγνοούσαν αρχικά τον στόχο της επιχείρησης⁵⁵! Ανάλογη αγωνία διακατείχε και την Πύλη: που θα κατευθυνόταν ο Βοναπάρτης – προς την Αίγυπτο ή, πιθανότατα, τον Μωριά, στον οποίο προσέβλεπε με «πάθος»;⁵⁶ Όταν, εξ άλλου, μεταδοθεί η είδηση για την κατάληψη της Μάλτας – στο Νέλσονα, κατά την διέλευσή του από την Μεσσίνα, στις 20 Ιουνίου, και στην Κωνσταντινούπολη πολύ αργότερα – θα πιστοποιηθεί και ότι ο Κορσικανός δεν θα δίσταζε να αναλάβει επιθετική δράση κατά της Πύλης, έστω και χωρίς να έχει προηγηθεί ή και να έχει υπάρξει άφορμή για την κήρυξη πολέμου!⁵⁷ Της προσοχής ουδενός, τέλος, ούτε ασφαλώς και του Ρήγα, διέφευγε το ζωηρό ενδιαφέρον που, ταυτόχρονα, επεδείκνυε το Διευθυντήριο και υπέρ του Πασβάνογλου⁵⁸, ένθαρρυντικό, κατ' επέκταση, έναντι και των άλλων φυγόκεντρων τάσεων που εκδηλώνονταν στο έσωτερικό της Τουρκίας⁵⁹. Συνομιλώντας με τον Ντωτάν, ο Ύψηλάντης επικαλούνταν την «άλληλογραφία» – γνωστή σήμερα – «του στρατηγού με τον αδελφό του Μαχμούτ Πασά της Αλβανίας»⁶⁰. Αλλά και προς την κατεύθυνση των Ιωαννίνων είχε ο Βοναπάρτης αποστείλει από την Μάλτα έμπιστο συνεργάτη του, επίζητώντας συνεννόηση και με τον

55. H. Laurens, *L'expédition d'Égypte...*, σσ. 38-39, 404.

56. A.A.E., C.P./Turquie/198, Ruffin à Tayllerand, 7 Thermidor, an 6 (=25.7.1798).

57. Κατά την χαρακτηριστική παρατήρηση του F.Bernoyer, βλ. J. Tulard, *Napoléon*, Παρίσι, 1987, σ. 97.

58. Χαρακτηριστική υπήρξε η διαβεβαίωση του ίδιου του ύπουργού των Έξωτερικών ότι «το Διευθυντήριο δεν θα έβλεπε χωρίς ικανοποίηση τις επιτυχίες του Πασβάνογλου» (!) (A.A.E., C.C./Bucharest/1, Min. des Relations Extérieures à Flury, 29 Pluiose, an 6). Την σχετική εντύπωση της Πύλης επιβεβαιώνει ο Flury σε έκθεσή του προς τον Ύπουργό των Έξωτερικών (β.π., 28 Ventose, an 6). Εκτενέστερα, Κ. Σβολοπούλου, «Ο Βοναπάρτης, ο Πασβάνογλου και τα επαναστατικά σχέδια του Ρήγα...», σσ. 129-134.

Χαρακτηριστική ήταν και η τάση συσχετισμού στη σκέψη των εκπροσώπων της Πύλης των πρωτοβουλιών του Βοναπάρτη στη Μεσόγειο με την εξέλιξη της πολιορκίας του Βιδινίου. (H. Laurens, β.π., σσ.136, 426).

59. Χαρακτηριστικές είναι οι επισημάνσεις του Γάλλου προξένου στο Βουκουρέστι: «Οι Βογιάροι, οι όποιοι φέρουν πολύ θαρέως την οθωμανική κυριαρχία, επιδοκιμάζουν με τρόπο αρκετά ευκρινή τις επιτυχίες του Πασβάνογλου... (19 nivôse, an 6) (A.A.E., C.C./Bucharest/1, Flury au Min. des Relations Extérieures).

60. A.A.E., C.P./Turquie/198, Ruffin à Talleyrand, 7 Thermidor, an 6 (=25.7.1798).

Αλή Πασά⁶¹. «Ο κίνδυνος ὄν διατρέχει τὸ Αἰγαῖον πέλαγος καὶ ἡ Ἑλλάς ἐκ τῆς γειτονίας τῶν Γάλλων... ἐπιδρᾶ μεγάλως ἐπὶ τὴν σημερινὴν πολιτικὴν τῆς Πύλης» εἶχε ἐπισημάνει ὁ Αὐστριακὸς πρέσβης, ἤδη τὴν 1 Μαΐου⁶². Τὸ ρῆγμα, τὸ ὁποῖο ὄα τὴν ὁδηγήσει, τρεῖς μῆνες ἀργότερα, στὴν κήρυξη πολέμου κατὰ τῆς Γαλλίας, ἦταν πλέον διακριτό... Ἡ τολμηρὴ πρόγνωση τοῦ Βελεστινλή εἶχε ἐπαληθευτεῖ!

Ἡ ἐκείστοτε συγκυρία, προῖον δυναμικῆς συμπλοκῆς τῶν γεγονότων, εἶναι, ἐξ ὀρισμοῦ, ρευστή. Ὁ ἀφανισμὸς τοῦ ἴδιου τοῦ Ρήγα καὶ ἡ ἐξάρθρωση τοῦ ἐπαναστατικοῦ του δικτύου, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπόφαση τοῦ Βοναπάρτη νὰ μὴν διεξαγάγει, καθοδὸν πρὸς τὴν Αἴγυπτο, ἄλλη ἐνδιάμεση ἐπιχείρηση, ἐπέφεραν τελικὰ τὴ ματαίωση τῆς ἐξέγερσης στὴ νότια Ἑλλάδα. Ἐνῶ, πράγματι, ἐκτυλίσσονταν τὰ γεγονότα τῆς Μάλτας, εἶχε ὁ Κορσικανὸς πληροφορηθεῖ ὅτι ὁ Νέλσον, ἐπικεφαλῆς ἰσχυρῶν δυνάμεων, περιπολοῦσε στὶς ἀκτὲς τῆς Ἰταλίας⁶³. Εὐέλκτος στὶς τακτικὲς ἐκείστοτε ἐπιλογές του, ὄα ἐπισπεύσει πλέον τὸν κατάπλου τῶν κατάφορτων σκαφῶν του, εὐάλωτων σὲ περίπτωσι ναυμαχίας, κατευθεῖαν στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου καὶ ὄα προσορμιστεῖ τὴν 1η Ἰουλίου. «Ἴσως... παρ' ὀλίγον» νὰ εἶχε συντελεστεῖ ἡ ἀπελευθέρωσι τῶν Ἑλλήνων, ὄα ὁμολογήσει ἀργότερα, στὴν Ἁγία Ἐλένη...⁶⁴. Ἀποκοιμμένες πλέον ἀπὸ ἓνα σφαιρικοὸ ὀργανόγραμμα, ἦταν μοιραῖο, ἀργὰ ἢ γρήγορα, νὰ ἀποδυναμωθοῦν οἱ φυγόκεντρος τάσεις καὶ στὴν εὐρύτερη ἔκτασι τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Ἡ τελικὴ ὅμως ματαίωσι τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἐπαναστατικῶν σχεδίων, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς παρεμβολῆς ἀστάθμητων παραγόντων, δὲν ὄα ὄφειλε, καθεαυτῆ, νὰ ὄδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἐγχείρημα ἦταν, οὔτως ἢ ἄλλως, καταδικασμένο σὲ ἀποτυχία⁶⁵. Δὲν ὄα ἦταν, μάλιστα, παράλογο νὰ διερωτηθοῦμε, ἀπὸ κοινού

61. Ἐρμ. Λούντζη, *Τὰ Ἐπτάνησα ἐπὶ Γάλλων Δημοκρατικῶν 1797-1799* (μετάφρ. Α Λούντζη-Νικολάουρα), Κέρκυρα, 1971, σ. 131-2.

62. Ἐρ. Ράτση πρὸς Τούγκουτ. 15 Ἀπριλίου 1798, ἀπὸ *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα... ὑπὸ Αἴμ. Λεγράνδ*, σ. 137.

63. Ὅταν, ἐνωρίτερα, ὁ Βοναπάρτης πληροφορήθηκε ἀπὸ ἓνα κουρσάρο τὴν παρουσίαν τοῦ Νέλσον στὴ Μεσόγειο, εἶχε ὑποθέσει ὅτι οἱ βρετανικὲς δυνάμεις ἦταν ἀσθενεῖς, βλ. H. L a u - r e n s, ὄ.π., σ. 35. Σχετικὰ μὲ τὴν πορεία τῶν δύο στόλων, βλ. ὄ.π., σσ. 38-39.

64. Comte de Las Cases, *Mémorial de Sainte-Hélène*, t. 1, Παρίσι (1940), σ. 250.

65. Σχετικὰ μὲ τὴν ἐκτεταμένη αὐτὴ ἀμφισβήτησι, βλ. πρόσφατα, Δ. Κ α ρ α μ π ε ρ ὀ -

μέ τον Χριστόφορο Περραιβό, ἄν ἡ συγκυρία, ἔναντι τῆς ὁποίας - τὸ 1821 - ἀποφάσισαν οἱ Ἕλληνες νὰ ἀντιπαλαίσουν, μόνοι, δὲν ἦταν ἐκδήλα δυσμενέστερη, τόσο στὸ εὐρύτερο διεθνές, ὅσο καὶ στὸ περιφερειακὸ πεδίο τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης...⁶⁶.

Ἡ ἀπόφαση νὰ πραγματοποιηθῶ τὸ συγκεκριμένο θέμα κατὰ τὴν τελετὴ τῆς ἐπίσημης ὑποδοχῆς μου στὸ κορυφαῖο πνευματικὸ ἴδρυμα τῆς Ἑλλάδος, ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ ποικίλες σκέψεις. Στράφηκα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, διακατεχόμενος, καταρχήν, ἀπὸ τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ ἀναζήτησις καὶ ἡ ἀνάδειξις τῶν πρωτογενῶν πηγῶν ἀποτελεῖ καθοριστικὴ προϋπόθεσις γιὰ τὴν ἀξιόπιστη ἐπικοινωνία μὲ τὸ ἱστορικὸ παρελθόν. Ἡ διαπραγμάτευσις τοῦ συγκεκριμένου θέματος, ἐπέβαλλε, ἐπίσης, τὴν ἐρμηνευτικὴ, στὸ ἐπόμενο στάδιο, προσέγγισις τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος κατὰ τὴν ὥρα τῆς μετὰστασης ἀπὸ τὴ συντηρητικὴ στῆ νέα, δημοκρατικὴ εὐρωπαϊκὴ κοινωνία καὶ δικαιοσύνη. Ἄν, τέλος, εἶναι, κατὰ τὴν δευτέρη αὐτῆ φάση, ἀναγκαία ἡ σύνδεσις τοῦ διαδέσμιου ὕλικου μὲ τὰ γεγονότα ποὺ προσδιορίζουν ἄμεσα τὴ συγκεκριμένη χρονικὴ καὶ τοπικὴ συγκυρία, σὲ μιὰ τρίτη ἐπιβάλλεται ἡ σύναψις τῶν πορισμάτων ποὺ ἔχουν ἤδη προκύψει σὲ συνάρτησι μὲ τὴ φορὰ τῶν ἐξελίξεων σὲ εὐρύτερη ἔκτασι καὶ διάρκειαι. Μέσω μιᾶς ἀνάλογης λειτουργίας προσπαθῶ, γενικότερα, νὰ ὑψηρεθῶ, ὡς ἱστορικός, ἕνα μεῖζον σκοπὸ: τὴν ἀναζήτησι, κατ' ἀπόλυτη προτεραιότητα, τῆς ἀλήθειας. Ὁ ἐπιστημονικὸς κλάδος ποὺ διακονῶ δὲν εἶναι πεδίο δοκιμασίας ἢ ἐργαστήριον παρασκευῆς θεωριῶν, μέσω τῶν ὁποίων σκοπεῖται νὰ ἐρμηνευθεῖ τὸ παρὸν ἢ νὰ προκαθοριστεῖ τὸ μέλλον. Εἶναι ἀνεπίτρεπτο ἡ θεώρησις προσώπων

π ο υ λ ο υ, «Ἡ ἀδικὴ κρίσις τοῦ Ἰω. Φιλήμονος γιὰ τὸν ἐπαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή», *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιον*, 38 (2000), σσ. 257-272.

66. «Ὁ μὲν Ρήγας, διὰ νὰ ἐκτελέσῃ ἐπιτυχῶς τὰ ὑπὲρ πατρίδος κινήματά του, κατέπεισε τὸν μέγαν Ναπολέοντα νὰ πέμψῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα εἴκοσι χιλιάδων στρατὸν, στρατὸν γεγυμνασμένον, ἀτρόμητον, φιλελεύθερον, καὶ μηδενὸς τῶν ἀναγκαίων δεόμενον. Τοιαύτη σημαντικὴ δύναμις εἰσελθοῦσα εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ συσσωματωθεῖσα μετὰ τῶν Ἑλληνικῶν ὅπλων, ἀναμφιβόλως ἔμελλε νὰ καταστρέψῃ τὸ ὀθωμανικὸν Κράτος· ἀλλὰ, δυστυχῶς, προδοθεῖσα, ἀπέτυχεν ἢ δὲ ἐπανάστασις τῶν Ἑλλήνων, καίτοι ἀπροφύλακτως διοργανισθεῖσα, στερουμένη στρατοῦ, ὅπλων, τροφῶν, πολεμοφοδίων, χρημάτων, θαλασσιῶν δυνάμεων, ἀλλοθενόσης ἐπικουρίας, κατατρεχόμενη δὲ μάλιστα, καὶ προδομένη εἰς τὸν Σουλτάνον ὑπὸ τινων ἰσχυρῶν τῆς Εὐρώπης δυνάμεων, ἀπέτυχεν» (Χ. Περραιβοῦ Σύντομος βιογραφία..., σσ. 46-47).

ἢ καταστάσεων τοῦ παρελθόντος νὰ μεταλλάσσεται ἀναλόγως τῶν ἐκάστοτε σκοπιμοτήτων ἢ συμφῶν. Ἡ θέσις τους ἐντὸς τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι ὀφείλει νὰ προσδιορίζεται σὲ συνάρτησιν μὲ τίς πραγματικότητες τῆς ἰδικῆς τους ἐποχῆς, μὲ γνώσιν καὶ δημιουργικὴν σκέψιν, μὲ αἴσθημα ὑπευθυνότητος καὶ μὲ διάθεσιν κατανόησις.
